

Б О Р И С Т Е Н Е Т А

Гармонія й Свинушник

1971

В Б У Р А

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Б. ТЕНЕТА

ГАРМОНІЯ Й СВИНУШНИК

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1929

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

З друкарні-літографії
Державного Видавництва
України — УАН.

Київський Окрліт № 552. 1929 р.
Зам. № 776.—5.000.

I.

Була ще сьома година ранку, коли Петро прокинувся й, ліниво потягаючись, почав одягатись.

Сьогодні неділя й уставати так рано жадної потреби не було, та вранішнє сонце, вилізши з-за даху сусіднього будинку, вже припікало й не давало спокійно спати. Тихо лаючись, Петро незадоволено пішов умиватись.

Хлопці ще спали — Михайло на підлозі біля дверей, Дмитро на своїй розкладачці, а Андрій і Іван ніжно обнявшись на своєму широкому ліжку.

— Чого тебе так рано підняло? — пробурмотів Данило, що спав з Петром.

Петро нічого не відповів, вийшов до сусідньої кімнати й тихо причинив за собою двері.

Та вже через п'ять хвилин він почав щось наспівувати спочатку тихо, потім все голосніше.

— Ти перестанеш? — крикнув Данило.

— Зараз, — відказав Петро, але продовжував співати. Кризь причинені двері чутно було, що він щось шкребе ножем: вже два тижні він робив собі люльку й щоранку будив своїми співами всю комуну.

Данило почав лаятись, Петро почав відповідати йому й це збудило хлопців...

— Уже співає! — зіскочив з ліжка Дмитро. — Я йому голову одгвинчу — закричав він, але дійшовши до дверей, видимо передумав і ліг знову.

Хлопці запалили цигарки, тихо розмовляючи між собою про пригоди учорашнього вечора. Вчора всі вони, крім Михайла й Петра, до пізньої ночі були на кладовищі.

— Сьогодні у мене генеральний бій, — похвалився Іван. — Дисльокацію ворога вже відомо.

Всі, крім Михайла, якого видимо романтичні успіхи хлопців не обходили, цікаво повернулись до Івана й він уже зібрався докладно розповісти про свої успіхи, коли щось у сінях застукало.

— Зараз, — крикнув Петро й пішов відчиняти. Хлопці притихли, прислухаючись до розмови в сінях. Нарешті, Петро похмуро увійшов у кімнату.

— Даша приходила, — сказав він сердито, — по гроші.

— Ну і що ж ти? — спитали хлопці, видимо щиро цікавлячись відповіддю Петра.

— Сказав, що заплатимо, — відповів той.

Хлопці здивувались, а Дмитро, що був завгоспом, знову вистрибнув з свого ліжка.

— Заплатимо? — спитав він. — А де ж ти візьмеш?

— Це вже ти подумай, — відказав Петро і хлопці, раді, що є можливість скинути цю неприємну й очевидно безнадійну справу на когось одного, радо підтримали Петра.

Так. Безсумнівно, це справа завгоспа. Що він даремно звільнений від чергувань? Та врешті Дмитро має не абияку голову й вони цілком можуть покластись на його комерційний геній.

Дмитро мовчить. Йому приємно, що хлопці покладаються на нього, але разом з тим він боїться, що тепер умовити Дашу почекати ще два-три місяці буде важко, майже неможливо...

— Може їй дров треба нарубати? — спитав Петро.

— Ні, — помотав головою Дмитро, — це вже не допоможе, мабуть. Тут треба щось інше придумати...

Трохи стривожені візитою домовласниці, хлопці почали швидко одягатись. Пішли до кухні умиватися, але тут виявилось, що у відрі ще звечора не було води.

Андрій, що був сьогодні вартовим, почав сперечатись із Петром, щоб той приніс води.

— Я сьогодні не вартовий, — сказав Петро.

— А коли б я уночі пити схотів, тоді що? — кричав Андрій, напіраючи на те, що відро звечора повинне бути повним.

— Але ж ти не хотів?

— Я хотів пити!

— Треба було збудить.

Нарешті, Андрій піддався. Хлопці почали по черзі вмиватись.

Мились над тазом (в тазі лушпиння, недокурки, всяке сміття). Хлюпали водою на піваршина кругом; на підлогу, на піч...

Андрій, що за правилами мав сьогодні зливати усім (бо інакше завжди страждав той, що вмивався останній), люто лаявся, докоряючи хлопцям, що вони вмиваються, як найнахабніші свині, що вони зовсім не жаліють чужої праці; води на них не наносишся й цілий день потім треба після них прибирати.

Хлопці не зважали на його лайки й погрози, лише сміялись, бо він і сам коли не чергував, робив так само, як вони.

Витирались сірим, колись давно, як казав Петро, в доісторичні часи, білим рушником.

Потім стали ваксити свої черевики. Це робилось, правда, лише по неділях та святах, але завжди урочисто, по черзі, бо це власне була єдина розкіш, яку могла дозволити собі комуна.

Один Петро з усієї комуни не брав у цьому участі, бо не мав черевиків і ходив у дерев'яних сандаліях...

На сьогодні день випав прекрасний і хлопці вже змовлялись іти на Дніпро, коли знов при- йшла Даша.

— Чого вам? — спитав її Андрій, відчинивши двері.

— Чого? — одштовхуючи його, закричала Да- ша. — Вони ще питаються, чого мені треба? Да- вайте сюди вашого завгоспа, чи як його.

Хлопці стояли стіною, прикриваючи Дмитра, й той метнувсь до сусідньої кімнати — та було пізно; Даша своєю восьмипудовою вагою натис- нула на двері й увалилася в кімнату.

Вона на мент зупинилась, засапано дихаючи, й люто оглянула хлопців. Потім знов закричала, тримаючи голос на високих нотах і обурено махаючи руками.

— Давайте гроші, ледарі... Ви думаєте, що я десять літ ще житиму? У мене серце хворе, я жалітись буду... Чоловіка мого в японську вій- ну вбили, а ви...

Вона б довго ще так кричала, коли б Дмитро не перебив її.

— Про які гроші ви говорите? — спитав він.

— Про мої... За хату... Які гроші? Він питає, по які гроші я прийшла? — повернулася вона до Петра, так ніби шукала у нього співчуття, але Пе- тро нічого втішного сказати їй не міг. Почуваючи себе винним, він лише знизав плечима. Тоді Да- ша знов повернулася до Дмитра.

— За чотири місяці! Мої гроші!

Дмитро спокійно сказав:

— Ніяких грошей ваших у нас немає... Розу- мієте? На жаль, і наших грошей у нас немає... Так що вам сьогодні віддати комірне не можемо.

Я спочуваю вам, але допомогти нічим не можу, шановна Дар'я Петрівно... Ви чули цей контр-революційний анекдот? — з ласкавою усмішкою спитав він Дашу.

— Що таке? — розгубилась Даша й збилась із темпу, а це було головне. В цьому власне й полягало мистецтво Дмитра — збити Дашу з високих нот, а потім лагідно умовити її не кричати.

— Я кажу, — усміхався далі Дмитро, — що родити грошей не можу...

— А коли ж ви віддасте? — знов розсердилась Даша. — Що ви мені голову крутите?

— Через три дні віддамо все до копійки, — відказав Дмитро.

— Через три дні? Ви мені не раз так говорили.

— Це вже певно, — сказав Дмитро і Даша здивовано пробурмотіла.

— Так, три дні я подожду, але далі ні. Прямо в суд подам... Хай продають ваше барахло... — закінчила вона нерішуче.

Ясно було, що вона спантеличена зовсім; чекала опору, спірки та ніяк не сподівалась на такий кінець... Може саме така легка перемога й роздратувала її знову.

— В кухні дров не рубайте. Не платите, а підлогу псуєте, — буркнула вона, але Дмитро зрозумів це, як натяк, а може знов хотів спантеличити її.

— Може вам треба нарубати дров? — спитав він. — Ви ж знаєте, що нашими дровами підлоги не попсуєш. Наші дрова порізані коротко.

Він нарочито зробив наголос на слові „наші“ й Даша не знайшла що відповісти. Махнула рукою й вийшла.

— А здорово ти про наші дрова їй сказав, — засміявся Петро, — одразу пішла.

— Чого це вона так тихо сьогодні розмовляла? — спитав Андрій, — і зовсім не лаялась...

— Може задумала що? — спитав Іван.

— Треба таки їй трохи дров нарубати, — сказав Петро, але Андрій, бачачи, що це окошиться на ньому, енергійно став доводити, що це зовсім зайве... І так вже привчили її!

— Так ти не бійсь! — втішив його Дмитро, — Я сам піду нарубаю. Це ж справа дипломатична.

Він вийшов, але через п'ять хвилин вже повернувся.

— Діло швах, — сказав він, — каже, що вже нема чого рубати. Гроші давайте!

Ця звістка вразила хлопців.

— Казав я, що не треба так багато рубати, — зрадів Андрій, — краще було б потроху рубати... Тепер зробила вона запас на все літо й чхати на нас хоче. Ех ти, дипломат теж! — з докором повернувся він до Дмитра. Дмитро, почувавши себе винним, мовчав.

— Доведеться таки платити, а то, як стягне судом, то гірше буде, — мовив Іван.

Всі позіхнули, з надією дивлячись на Дмитра.

— А де ж я візьму? — спитав той.

— Десь треба взяти, — сказали всі лагідно.

Запалили знов цигарки, розмірковуючи, де дістати грошей для Даші.

Петро почав пропонувати найфантастичніші плани. Продати барахло на товкучці, або поступити всім на посаду, чи просто знайти якийсь новий спосіб тероризувати Дашу.

На його пропозиції, як нереальні, ніхто не пристав. Дмитро запропонував продати дрова — вони хоч і пофарбовані, а все ж карбованців на двадцять можна буде продати... Це вистачить заплатити комірне, ще й залишиться трохи на хазяйство.

Проклинаючи Дашу, хлопці мусіли пристати на цю пропозицію, бо тепер, коли їй не треба було потайки від пожильців рубати дрова, вони цілком були в її владі.

— А шкода, — ніяк не міг заспокоїтися Дмитро, — так прогавити. Та з такою делікатною справою, як хрести, п'ять років можна жити, нічого не плативши.

Справді, справа з дровами була справа делікатна й складна. Майже кримінальна... Так принаймні думала Даша, і Дмитро, знаючи це, спекулював на ній.

З тої проклятої ночі, коли Даша устряла в цю історію, вона не мала спокою, аж по сьогоднішній день.

Хата стояла навпроти кладовища... Хлопці, правда, довго не цікавились географічним положенням двору; майже всю зиму жили на пайку з наросвіти. Дмитро якимось влаштував так, що одержували десять пайок на шістьох; тому жили добре.

Кімната тоді підметалась щодня, хоча Петро завжди на загальних зборах вносив інтерпеляцію, що це безглуздо витратити стільки енергії на це, та все ж навіть і в його чергування бувало чисто. Дисципліна в комуні була строга.

По суботах милась підлога і всі гуртом ходили в баню.

Жили безпечно й акуратно платили Даші за свої дві кімнати. Платили іноді цукром, іноді крупною й Даша завжди була задоволена.

Та в січні видачу пайок припинили. Харчів трохи ще лишилось із запасів та й з села декому прислали. Але дров дістати ніде було.

Тоді звернули увагу на кладовище...

Коли догоріли останні дрова — зробили наскок на хрести.

Першого разу було трохи боязно, та скоро звикли. Не соромилась комуна, правда, й іншою добичею, парканом, приміром, або ворітьми, коли вони були не дуже важкі...

Коли після першого наскоку Даша перелякана прибігла до них, вимагаючи пояснень, бо вона, як хазяйка двору, відповідає і т. інше,— то хлопці заспокоїли її: в її дворі все буде ціле.

І справді, з того часу, коли іноді вночі чувся підозрілий тріскіт, хлопці з гиком і криком вискакували на вулицю. Вони щиро обурювались на людське нахабство, піднімали галас, нарікаючи на міліцію, що вона спить і нічого не робить.

Одним словом Даша могла спати спокійно.

Вона, правда, довго ще страхала хлопців, що вони колись спокутують свій гріх; коли не потраплять на цьому світі до рук міліції— то на тому вже обов'язково їм щось буде. Хай вони не думають, що це їм минеться так!

Та скоро вона стала до них ходити позичати на розпал щепочок.

— У вас такі сухі дрова,— говорила вона.

Інші ж мешканці заздро зазирали через двері й певно зі злоти приходили лаятись і загрожували подати на хлопців скаргу.

Найгірше набридав чоботар і врешті після палких суперечок хлопці стали й йому давати на розпал сухих дощок з паркану.

Нічні походи по дрова звалися хрестовими, а хабар, що доводилось давати декому з мешканців двору, кваліфікувався, як пожертва на антирелігійну пропаганду.

Може справді ці хабарі, а може що інше вплинуло на Дашу, але одної ночі вона розбудила хлопців...

Потім вона каялась, здається, говіла позачергово, але видимо ворог роду людського тої ночі

переміг її. Годині о другій хлопці почули її не-самовиті крики.

— Швидше, швидше! — галасувала вона. — Там уже розбирають.

Хлопці миттю збагнули ситуацію й за хвилину вже були на вулиці. Там творилося щось неймовірне.

Юрба чоловіка на п'ятдесят вже доламувала паркан. Чулися лайки, погрози... Крізь пільму хлопці побачили, що на цвинтарі йде завзятий бій...

Можна було подумати, що всі мерці повилазили з своїх могил захищати своє добро. За кожний хрест, за кожний стовпчик знімалась сварка.

Чоловіки, жінки, діти з криком кидались одне на одного, аж поки дужчий, відбивши хреста й зваливши його на плечі, не тікав з ним до своєї хати.

Хлопці вражено мовчали.

Вони все ж соромились так нахабно-прилюдно таскати хрести.

Вони завжди обирали для походу темну ніч, а сьогодні світив місяць. Таке нахабство!

— Вам не відать таких сраженій, — почав було деклямувати Петро, але Іван зупинив його.

— Становище небезпечне, — сказав він урочисто, — так ми будемо без дров сидіти! Порозтаскають усе.

— Та йдїть же, — нервувалась Даша, ламаючи руки й майже плачучи. — Я не можу... А я не можу, — повторювала вона.

— Тут треба організовано, — сказав Іван. — Тут міліціонера треба...

Пішли до міліціонера.

— Що ви дозволяєте робити це? — спитали його строго.

— Не стріляти ж, — виправдувався той. — Що ж я сам можу зробити...

— Покличте ще...

— Кликав. Нема кого посилати...

— Ет, все одно, — махнув рукою Андрій. — Все одно нічого не вдієш...

— Айда на той бік! — крикнув Іван і хлопці кинулись в бійку, а міліціонер, зовсім спантеличений, просив лише, щоб не дуже кричали й не вбили бува кого випадково.

Вискочили за ріг — коли назустріч викотилась якась нова юрба.

— Стій!

— Міліція! — вилаявся Петро.

Ті підходили з рушницями за плечима.

— Чого ви тут?

— А так... — відказав хтось із хлопців непевно.

— Як це так... Ви хто такі?..

— Ми... — почав Петро, та Іван крикнув:

— А ви самі хто такі?

— От ми зараз покажемо вам, хто ми такі. Паркан ламати? Забирайтесь звідси, доки цілі; щоб і духу вашого тут не було... В два щота!

— Це ж не міліція! — зрадів Андрій. — Міліція просто бере, а ці розмовляють...

Хлопці підбадьорилися:

— Бачили ми таких!

— А от побачимо! — ще не здавались ті, та голоси їхні були вже не такі певні...

Тоді Іван виступив наперед і запропонував союз. Виявилось, що хлопці — військові курсанти з бурси, а за плечима у них не рушниці, а рейки прив'язані.

— Воєнні хитрощі, — пояснили вони.

Порадились, ухвалили разом розігнати натовп, що розтягав паркан.

З диким голосом кинулись униз.

Петро біг попереду, кричав скільки дūху було:

— Міліція! Спасайся хто може...

Юрба кинулась на всі боки й через п'ять хвилин поле бою було вже за комуною.

Хлопці тої ночі працювали до ранку; повертались востаннє, вже перед світом, довгим шерегом з хрестами на плечах і з завзяттям у серці.

Здобич, як звичайно робили це, склали на кухні, соромливо прикривши брудною білизною й усяким дрантям.

Сьогодні ніде вже було складати. Коли кухня була повна, — звернулись до Даші й та з половини поступилась своєю коміркою.

З того самого часу хлопці перестали платити Даші комірне, і вона боялась покликати стороннього дроворуба, щоб той не догадався, звідки у неї ці дрова, змушена була мовчати, просити хлопців, щоб вони коли-не-коли нарубали їй.

— Першої ж темної ночі, — таємниче шепотів їй Дмитро. Даша позіхала, але смирялась і про комірне вже не нагадувала, аж поки їй знов не було чим палити.

Та врешті їй великих збитків від цього економічного союзу не було; хлопці платили їй копійки, а дрова цієї зими були такі дорогі!

Так день по дневі відстрочувала вона комірне і хлопці вже забули думати про нього, коли сьогодні така халепа!

Порішивши, що все одно платити доведеться, — хлопці почали вже заспокоюватись, коли знов постукало щось.

— Здається, стукають, — завважив Петро й хлопці притихли.

— Невже знов Даша? — спитав хтось, а Дмитро сказав:

— Я не піду відчиняти...

— Боїшся? — з'ехидничав Андрій.

— Та ні! — розсердивсь Дмитро. — Хай іде Петро — вона його найдужче боїться.

— Так, так! — підхопили хлопці. — Хай іде Петро.

Петро рішуче відмовивсь.

— Тоді Михайло.

— Це не Даша, — сказав Михайло й спокійно пішов відчиняти та потім зупинився. — Чого справді я маю відчиняти... Андрій же черговий?

— Я за тебе води принесу, коли чергуватимеш, — поспішив пообіцяти Андрій.

Михайло посміхнувся й вийшов.

II.

Катерина довго шукала шостої квартири, нарешті, знайшла. Під номером хемічним олівцем було надряпано друком:

„Стукати шосили“.

І справді, Катерина вже три чи чотири рази вдарила кулаком в двері, та ніхто не відчиняв. Зібралась вже йти, коли в снігах щось зашаруділо й хрипкий, ніби зі сну, голос прокричав:

— Хто-о?

— Тут живе Петро Сушня? — спитала Катерина.

Відповіді вона не почула, лише тупотіння ніг та галас у снігах вказували на те, що її питання почули.

Надворі було тихо. Лише хмари весняної мушки гуділи над головою і з цвинтаря долітало веселе цвірінькання горобців та солодкий пах бузку...

— Чудно, — промовила Катерина сама до себе. — Де ж пішов той бандит?

Стояла, не знаючи, що робити, коли двері за-

скрипіли на своїх іржавих завісках і той же хрипкий голос промовив:

— Заходьте!

Катерина зайшла в напівтемні сіни.

— Куди це йти? — спитала вона.

— Прямо йдіть, — відповів понуро Михайло та раптом якась чудна зміна сталась із ним; він засміявся й простяг руку:

— Катерино, невже ви? — скрикнув він.

Дівчина, що ще не призвичаїлась до темних сіней, спочатку здивовано глянула на нього, потім впізнала його... Знітившись, спитала тихо:

— А.. Хіба ви тут живете? Я й не знала. — Потім додала вже твердо, ніби перед кимось виправдуючись. — У мене тут зовсім інша справа. Я Петрові Сушні листа принесла.

— Зараз, зараз... Він зараз прийде, — заметушився Михайло. — От і він! — сказав, показуючи на Петра, що увійшов у сіни.

— Я вам листа привезла, — звернулась Катерина до Петра, подаючи конверта. — Якщо хочете відповідь подати, то зайдіть до Галі... ви знаєте, де вона живе? тільки дивіться, не пізніш одинадцятої...

— Ви завтра вже їдете? — спитав Михайло.

— Ні, — відказала Катерина й знов повернулась до Петра. — Завтра їде моя подруга. Так не пізніш одинадцятої. Дивіться!

Вона ще раз глянула на Петра й, на хвилину зупинивши на ньому свої сірі очі, всміхнулась.

— Добре... — пробурмотів Петро й вона енергійно на місці зовсім по-військовому повернулась і пішла.

Вже в дверях вона знову зупинилась, оглянула сіни й тихо кинула Михайлові:

— Ну, бувайте! — Здавалось, що вона тільки тепер розглянула його як слід: — Так ви тут? —

спитала вона. — А я не знала... — Причинила за собою двері...

— Звідки лист? — спитав Михайло. Петро глянув на адресу, та той, не чекаючи відповіді, вискочив на двір, не одягнувши навіть шапки.

— Куди ти? — крикнув йому вслід Петро. — Скоро?

— Не знаю, — озвався вже в сінях Михайло. Петро здивовано глянув на нього й нічого не сказав. Ще такого не бувало, щоб до Михайла яка дівчина заходила! Що б це могло значити?

— То до Михайла приходила? — спитали хлопці.

— Ні, то мені листа принесла, — відповів Петро.

— А чого ж він за нею подався? — спитав Іван.

— А я знаю?

— Як її звати? — допитувались хлопці; їм видно кортіло довідатись, в чому справа.

— Катерина, здається, — неохоче відповів Петро.

— А, тоді все ясно! — сказав Іван і хлопці переглянулись між собою.

Це мабуть та сама Катерина, що з фронту. Про неї вже давно ходили чутки. Розповідали, що вона десь під Перекопом кинула Михайла і він до цього часу не знав, де поділась вона. Шукав, та ніяк не міг знайти... А тепер ця Катерина приїхала... Петро нічого не помітив?

— Ф'ю! — засвистів Іван, — значить і Михайло, раб божий, засипався. Це цікаво... От так штука капітана Кука!

— Весна, — філософічно замітив Андрій. — Весна, брат, і на дручок впливає... Тепер черга вже за Петром... Ніби всі спаровані, крім його.

— А грубая баба? — спитав Іван, але Петро знов нічого не відповів; він не любив, коли хлоп-

ці починали таким тоном говорити про дівчат. Йому чомусь ставало соромно й неприємно тоді.

Хлопці це знали й це їх дуже розважало.

— Так, говориш, є за що подержатись? — засміявся Іван.

— Іди під три чорти! — розсердивсь Петро, але Іван не притих: — А ти сміливіш лайся. З предками, — порадив він Петрові...

— Та облиш, — сказав Андрій, — хай! Бачиш, людина вже закохалась...

— Ні, в нього Галька є, — сказав Іван, але вже не став чіпати Петра.

Хвилин п'ять хлопці про щось стиха гомоніли між собою. Потім Іван сказав:

— А ти, Андрій, ще ж сводки не вивішував...

— А правда! — згадав той і сів до столу.

Через хвилину він приліпив до стінки папірця:

„1) Андріївський фронт — Прощупування супротивника й перші заходи.

2) Дмитрівський фронт — Без змін, але з неофіційних джерел відомо, що наш Дмитрівський корпус у повному складі потрапив у полон до ворожої Нінницької армії.

3) Іванівський — вчора вночі було зроблено напад на ворога, що засів у чагарнику. На світанок атака перейшла на багнетний бій.

За останні часи, як з'ясовано, з'явився новий фронт. Дві наші дивізії під началом Петра Сушні й Михайла Нечипора розпочали енергійний наступ у Галицькому й Катерининському напрямі. Покищо докладних відомостей про хід подій нема.

На інших фронтах нічого цікавого. Данилівська кавалерійська дивізія збирається вести наступ в напрямі с. Михайлівки — куди відступила ворожа Марійська дивізія.

Начштабу латальників демкомуни

Андрій Пупка“.

Хлопці з реготом почали читати цю сводку й хоча ні для кого не було секретом, що Іван з якоюсь постаттю білою всю ніч на цвинтарі був, Андрій теж до ранку десь вештався, Дмитро з Ніною на цвинтарі гуляв (він сам з цим не ховався, бо признався хлопцям, що думає одружитись), але Петра сводка ця обурила. Особливо те, що в ній згадували Галину.

Він підійшов і зірвав сводку.

— На що ти зірвав?— підступив до нього Іван. — Вона що, очі тобі муляє?

— Мене й Михайла не чіпай, — штовхнув його Петро.

Наступали один на одного, може б і побились, та на щастя прийшов Михайло; він завжди їх розбороняв, бо вони обидва були дуже запальні хлопці.

— Чого хай підняли? — крикнув він.

Петро показав йому записку й він нахмурився.

— Мене, хлопці, краще не чіпайте! — сказав він спокійно. — Я лягаю не буду, а просто дам раз і по всьому. Бачив? — спитав він, показуючи Іванові кулака. — Так от! І Петра не займай краще.

Іван замовк і відійшов у бік, але хвилину посидівши мовчки, не стерпів:

— Ти, Михайле, боїшся, щоб я твою Катерину не чіпав! — спитав він.

— Яку Катерину, яку мою Катерину? — підвівся Михайло...

— А ти щоб твою Гальку-царівну не займав, — повернувся Іван до Петра, — так?

— Щоб ти нікого не чіпав! От чого я хочу, розумієш ти, свиня! — підскочив Петро.

Іван теж підвівся з-за столу.

— А чорт би вас побрав із вашими забобонами, — закричав він. — Знаємо ми вас.

— Що ти знаєш? — спитав Михайло.

— Все! І про Петра й про тебе... Матерій усяких шукаєте? Знаємо ми. І вам грішним потрібно те, що під матерією... От!

Петро посунувся до Івана, та Михайло, простягнувши руку, зупинив його.

— Далі кажи, — протяг він. — Ну?

— Що ну! Можу й далі... Янголи які! Можу те саме й про тебе сказати... Прийшла сьогодні баба, так побіг за нею, як за сучкою.

— Ну то що? — знов спокійно спитав Михайло, але хлопці помітили, як він присів, ніби готуючись до стрибка. — Ну що далі? кажи! — сказав він дерев'яним голосом.

— Та що ж... Нічого... — знітивсь Іван. — Нічого.

Михайло розтулив кулаки й усі полегшено зідхнули, а він сказав:

— Дурень ти, Іване, з усього можна при бажанні зробити погане... Шкода мені тебе...

— Шкода, — огризнувся Іван знов. — А якщо ти там знайшов гарне, то поцілуй. А ми туди краще будемо...

— Слухай ти, — знов рвонувся до Івана Петро. — Мовчи!

Знявся галас. Іван рвався до Петра, Петро до Івана.

— Та годі вам, — заспокоїв їх Михайло. — Іди, Петре, прогуляйся на двір, — вивів він Петра.

— Як ти можеш бути таким спокійним? — спитав Петро.

— А чого б хвилювався? — знизав плечима Михайло. — Їхні балачки мене не обходять...

— Але ж цей Іван де в чому має рацію, — сказав Петро.

— А саме?..

— Хіба це не правда, що врешті все до одного ведеться поміж хлопцем і дівчиною.

Михайло засміявся:

— Е, вони вже й на тебе вплинули... Ти теж починаєш вбачати в цьому щось негарне... От і чудаци. Важно, Петре, не що, а як. Все можна робити, все що хочеш... Але важно, як робити. Немає факту, який би сам по собі був або поганим, або хорошим... Це вже буде мораль.

Михайло раптом замовк, ніби щось пригадуючи. Потім сказав:

— Я піду. Прийду пізно, мабуть... Скажеш хлопцям, що я пішов до товариша вчитись, якщо питатимуть. А ти не лайся з ними, — порадив він.

— Добре, — сказав Петро, та не встиг він підійти до дверей, як хлопці почали виходити з хати.

— Ти вдома будеш? — спитав Данило Петра.

— Вдома, а ви куди?

— Купатись... Підеш із нами?

— Ні, — сказав Петро і хлопці, перелізши через паркан, бо так було ближче, пішли.

Бляшані дзигарі, що висіли в кухні, показували на дванадцятую годину... Весна саме переходила в літо й тепер уже було жарко й задушливо від порохняви й розпеченого каміння.

Петро з хвилинку постояв біля вікна, потім рішуче махнув рукою і вийшов з хати. Написавши записку, загорнув у неї ключа, поклав під струхлявілі сідці.

Вийшов за ворота, зупинивсь був там на хвилинку, продумуючи, куди б його піти, та помітивши Дашу, що вже підкрадалась до нього, — побіг вулицею прямо. Ішов звичайним своїм кроком, широко розставляючи ноги й крутячи головою; то задирав її вгору, всміхаючись до безхмарного неба, то опускав, дивлячись у землю; звиклим рухом футболіста відкидав камінці, що траплялись йому по дорозі. Через це часто натикався на людей.

Сьогоднішня лайка з хлопцями розхвилювала його. Щось надто вже часто виникали такі лайки. Якось так уже повелось за останні часи, що дисципліна почала падати, чергові манкірували своїми обов'язками й взагалі колективне життя розвалювалось.

Комуна все виразніше почала розбиватись на два ворожих табори — з одного боку він — Петро та Михайло, з другого всі, крім Данила, який тримав неутралітет, піддержуючи то тих, то цих.

Тепер лиш зрідка, коли не було чого їсти чи пити, хлопці об'єднувались ізнов. Починались щирі балачки, та за кілька днів, коли минала криза, все поверталось на старе.

Іван часто, розвалившись на канапі, починав перераховувати знайомих дівчат, оцінювати їхні анатомічні якості... Це завжди обурювало Петра. Особливо коли розмова заходила про Галю. Чому саме Галю, а не яку іншу із знайомих дівчат найдужче захищав Петро, він і сам пояснити не міг.

Іван це швидко помітив і останніми часами нарочито дразнив Петра.

Петро оборонявся, як міг. Раз навіть бився із Іваном, хоч той був дужчий за нього. Йому добре б дісталось, коли б не розборонив Михайло, котрий завжди ставав на бік Петра, але сам рідко коли сперечався із хлопцями; він більше одмовчував... та сьогодні видимо його зачепило.

Данило теж іноді заступався за Петра — це коли Іван вже надто розходивсь.

— Даремно ти так, — казав він часто. — Все ж це недобре.

— Що недобре? — питав Іван і накидався на нього.

Він, Данило, завжди ні в сих, ні в тих... Хай він, нарешті, скаже, на чийому він боці. Чи на боці цих моралістів малахольних, чи з ними?

Данило на це нічого певного не міг сказати Іванові. З хлопцями він грав ув очко, випивав з ними, разом на цвинтар ходив шукати дівчат. Любив потім трохи й позадаватись своїми перемогами. Та коли іноді Іван запитував його про Марійку, яка жила тепер на селі, то Данило, як і Петро, ображався й починав лаятись.

Михайло в таких випадках казав Данилові:

— От бачиш, Даниле, як про всіх інших, то ти можеш чортзнащо говорити, а як мова йде про Марійку, то ні. Вона ж така сама, як і всі дівчата. Хлопці більше додержують логіки, ніж ти... У них усі дівчата баби й кончено... А ти марки своєї не видержуєш... Стилю у тебе немає!

Данило потім днів на три переходив на їхній бік. Радився із Петром, як би йому перевезти Марійку до міста: він тоді переїхав би з комуни, кинув би все це й почав би нове життя...

— Я все вгору йду, а вона там на селі на місці стоїть, — казав він: — Через рік, два вона може зовсім буде чужою мені...

Потім він знов приставав до хлопців і сварки починались знову...

Ці зміни, що повстали в комуні, може найбільше з усіх чіпали Петра...

Раніш, взимку, вся комуна колективно турбувалась про нього й хоча це іноді було клопітно, та все ж він почував себе щасливим від цих товариських турбот. Тоді він сердився, відбивався, бо ці чортові хлопці так набридали йому!

Їх завжди обурювала його руда борода й темне волосся, що ніби не хотіло слухатись гребінки, таке неслухняне й жорстке.

Петро запевняв хлопців, що він навмисне не хоче ні голитись, ні стригтись, бо вичитав десь, що руда борода й темне волосся на голові — то

ознака геніяльності. Але ці аргументи рідко рятували його...

Звичайно все починалось у неділю за сніданком. Дмитро критично дивився на Петра:

— Ти, малахольний, думаєш сьогодні голитись?

— Ні, — твердо відповідав Петро.

— Значить, буде мені сьогодні робота!

— Так, так! — підхоплювали хлопці, передчуваючи вже веселу розвагу. — Петра неодмінно треба поголити сьогодні.

Петро пробував тікати, але його ловили й черговий скликав екстрене засідання.

На порядку денному було записано:

„Спасіння душі й тіла Петра Сушні“.

Починалось обговорення. Потім одногolosно всіма голосами проти одного (Петрового) ухвалювали, що саме цей день є найзручніший для цієї операції.

Присуд мав виконувати Дмитро.

Вся комуна одностайно кидалась на Петра і його прив'язували вже до стільця. Дмитро тим часом правив бритву.

Коли хлопці спорожнювали Петрові кишені, витрусюючи звідки махряк, стоси віршів, Дмитро приступав до діла.

Це було найжахливіше, що будь-коли переживав Петро. Гірше, ніж нежить і зубний біль.

• Крім нестерпних мук від щербатої тупої бритви, Петрові доводилось терпіти ще й знущання.

Дмитро, нахабно глузуючи з нього, стискував своїми залізними руками його голову й, обляпавши холодним їдким милом обличчя, починав здирати шкіру. Робив це, не поспішаючи, з видимою насолодою.

Всякі спроби протесту кінчались на тому, що намиляна щітка залазила в рот, а голова вивер-

талась так, що Петрові починало здаватись, ніби Дмитро одгвинчує її.

Комуна ж радісно й голосно іржала, втішаючи Петра тим, що іншого разу він вже не буде таким дурнем, щоб стригти бритвою свої олівці.

Така халепа траплялася, як правило, раз на два тижні. Петро завжди намагався якнайдалі відтягти цей вибух товариської уваги. Іноді ще зрання, помітивши, що комуна дивиться на нього пожадливым оком, він, навіть не вмиваючись, тікав і повертався аж пізно увечері (при каганці чорта пухлого поголять!).

Але ці часи минули й тепер Петро багато дав би, щоб повернути їх. Він навіть погодився б, щоб його через день голили, аби знов прийшли ті товариські взаємини, що були колись.

— Чого це так трапилось? — подумав Петро, але відповіді знайти не міг. Почував лиш, що й він і Іван і всі за цю зиму вирости, змінились.

— Невже я змінився в чому? — подумав він, пильно оглядаючи себе, але жадних змін не помітив.

Він і сьогодні був одягнений, як завжди...

І сьогодні на ньому були відомі на увесь технікум його прекрасні руді штаніровані кальсони, вже втретє пофарбовані. В руках була кепка без козирка (козирок десь забіг), кепка, що виконувала звичайно обов'язки портфеля (там завжди можна було знайти цигарки й списані вздовж і впоперек шматки паперу), і лише іноді, коли надто вже припікало, то валялася на голові в буйній гриві, як зім'ятий шмат паперу в траві...

Це власне й був увесь його костюм, коли не лічити дерев'яних сандалів, облуплених і побитих так, що пальці стирчали, та матроски з закасаними рукавами, бо рукава на лікті давно вже безнадійно протерлися.

Сьогодні костюм доповнювала нова люлька, зроблена ранком, та хустка, що кокетово виглядала з кишені. Вона була при ньому сьогодні цілком випадково, бо нею він користувався виключно в гостях, вважаючи за гігієнічніше залишати зайве на вулиці, аніж таскати в кишені.

Це була його єдина хустка, бо друга, яку колись він удвох з Данилом виграли у лютерію, належала йому лиш на половину.

Петро знов оглянув себе: безсумнівно, що він ані трохи не змінився з зими... А втім, може змінився його економічний стан? Ні, здається, що й з цього боку все було, як і раніш.

Було в нього нерухоме майно; це килим, на якому він спав. Звався він нерухомим майном тому, що решта завжди була при нім і на ньому. Він навіть ліжка власного не мав, а спав з Данилом.

От і все. Здається, що нічого не змінилось. Так в чому ж справа, чорт би його забрав!

Він зовсім не бачить причини, що породжувала б в комуні ці сварки.

Здається, й хлопці по старому живуть.

Заклопотаний цими думками, він біг все швидше й швидше, не помічаючи людей.

Ішов все прямо, проминув червоні касарні й військове радіо і несподівано сам для себе опинився в степу.

Зелений рівний степ заспокоїв його й він пішов тихіше, думаючи видимо вже про щось інше.

Так завжди буває з ним, коли він виходить з міста у степ: одразу забуваються всі неприємності, а натомість приходять інші думки. Всякі такі думки: химерні, чудні й радісно-хвилюючі...

III

Степ уже колосився і жита високі й стрункі бігли в далечінь широкими, рівними хвилями.

Розгортаючи їх обома руками, Петро плив на обрій на могилу; там він любив сидіти й дивитись на той бік Дніпра, туди, де за коліном раптом обривався синій кряж і починались пороги...

Петро часто заходив аж до них; тоді повертався до міста пізно вночі.

Сьогодні степ і високе небо тривожили Петра; якісь невиразні думки, такі безглузді й чудні, відгнали спокій.

Було так приємно, лігши високо на могилі, заплющити очі, підставити обличчя під свіжий вітер і слухати шелест жита.

Крізь сон вчував далекий, віками приглушений хід татарських орд, сурми запорозьких загонів...

Підводив голову, озирався. Тихо. Мерехтів обрій і високо в небі, пронизливо відповідаючи на свист ховрахів, кричали шуліки.

Так непомітно біг час...

Сонце вже покотилось униз, з балок піднімався туман.

Іде прямо полем, прислухаючись до вечірньої тиші...

І знов думки, як уїдлива комашня, нападають на нього; відмахується, та вони все лізуть роями, гудуть...

Такі безглузді, чудні думки...

Може на перехресті сулови вийде йому назустріч дівчина незнана з косою чорною. Струнка й мила.

Підходить вона до нього, обвиває руками шию його, а коси чорні гнучкі та важучі на плечі йому спадуть.

— Ти ждав мене? — питає дівчина тихо й лас-

каво, а він мовчки, сміливо за руки її бере й говорить їй, дихаючи в терпкі, степові уста її:

— Так, я ждав тебе... Я давно ждав тебе. Так це ти? Чому не приходила досі?

Що буде далі — не уявляв...

— Чудно — міркував він. — Може там десь в Америці, чи в Австралії є дівчина... Отака сама, про яку він думає, ходячи степом, і яку ніяк уявити не може. Незнана й мила. Живе собі десь за морями-океанами, де ніколи йому не бувати, й може теж думає про когось, на нього схожого. А може про нього. Адже він так ясно уявляє її собі всю, — незнана така й мила. Хто зна? А може то вона майнула вчора на розі бульвару й Полтавської білою сукнею, а він за тридцять кроків від неї проходив. Пробіг, лоба свого дурного до землі пригнувши, й не помітив... А може треба було б підійти до неї й нічого говорити не треба було б — вона й так зрозуміла б! Може буде він жити із нею поруч, бачитиме її щодня й лише, коли щезне вона кудись, лише тоді помітить, що близько була від нього вона — тут.

Хіба не може статись так, що не помітиш, утратиш ту, що раз на життя приходиться лиш?

Вже лихтарі засвітились у місті й над Дніпром звис намистом покрученим міст, коли Петро наблизивсь до комуни.

Дивився згори вниз, на місто, що розляглося понад водою; з чорної ночі блимали білі огні. Будівель не було видно й здавалось, що то небо з своїми зорями впало долі. Лиш іноді, коли далеко по той бік мосту виливали з домен чавун, на тлі рожевої заграви фантастично виринали заводські труби, чорні й стрункі. Вони хвилину дрижали на обрії, зливаючись своїми вершинами з темним небом. Потім сяйво гасло й знов наступала пільма.

Насвистуючи собі під ніс, ішов, як завжди, швидко, нічого й нікого не помічаючи, коли раптом наскочив на щось...

Повагом підводячи очі, побачив спочатку жовті черевики, а потім і всю дівочу постать... Це була Галя.

— Петре! — закричала вона й обурена замахала руками, — що це ти, вбити мене хочеш?

Петро дивився на неї розгублено, так ніби вперше її побачив... Глянув на коси (коси чорні були), хотів щось сказати та вражено замовк... Це роздратувало Галину ще дужче.

— Чого ти так дивишся? — скрикнула вона. — Давно не бачив, чи що?

— Та що... Я нічого, — опам'ятався Петро, відступаючи від неї, та вона енергійно схопила його за руку.

— Проводь! — сказала вона Петрові...

— Мені ніколи! — раптом згадав він, що не їв з самого рання, — я голодний, як вовк.

— От! Уже видумаєш, — засміялася Галя і, не відпускаючи його від себе, потягла слідом за собою.

Петро пробував видерти руки, але Галя міцно тримала його. Тоді він став прохати:

— Пустити, їй же богу. Я поспішаю.

— Куди?

— В комуну... Я вартовий сьогодні... — став брехати він: — Хлопці, мабуть, прийшли й їх нагодувати треба. Лаятимуться...

— Брешеш, — сказала Галя, — сьогодні Андрій вартовий... Я знаю все й у комуні нікого немає.

Вона знов потягла Петра. Він ішов слухняно, вже загубивши надію втекти від неї.

— Та подожди, — сказав він на розі. — Яка ти...

— А яка? — зупинилась Галя й нахмурила лоба. — Ти, Петре, справді такий неможливий ставеш, — сказала вона.

Вона неспокійна й непосидюща звикла завжди командувати Петром і його сьогоднішній опір її дратував.

— Ну, кажи, яка я? — підступила вона до нього.

— Куди ти тягнеш мене? — спитав Петро.

— Туди, куди хочу, — засміялася Галя й схопила його за плечі. — Ходімо.

— На вулиці видно, а ти обнімаєшся, — зауважив Петро зніяковівши, — краще пусти!

— Краще пусти! — передражнила його Галя й спитала обурено: — Так це я з тобою обнімаюсь на вулиці?

Петро мовчав і Галя додала вже спокійно:

— Ах! Та тебе можна...

— Чому, як мене так можна? — глянув на Галю Петро. — Що я, гірший за всіх? — спитав він, набравшись сміливості.

— А гірший, — відповіла Галя...

Вона така невеличка на зріст була в чорному жакеті, що вигідно стягував її стан, а ноги, взуті в жовті черевики, обгортали сильні швидкі ноги, що і тепер швидко й задьористо постукували каблуками по брукові.

— Тебе можна, тебе можна! — приспівувала вона.

Петро позіхнув.

— А хто ж знає, що це я?

— Хе! Всякий тебе одразу ж впізнає. Хоч би поголився, рижоїд нещасний.

— Рижоїд! — зрадів Петро випадкові вколоти її, — це ти вчора хемію, мабуть, здавала?

— А здавала, — мотнула головою Галя. — А от ти, мабуть, ніколи не здаси.

— То побачимо.

— Не здаси.

— А от здам.

— Коли ж?

— Колись...

— Колись! Страховище ти... Коні непритомні падають, як побачать тебе такого великого і... розумного.

— Розумнішого за тебе, — огризнувся Петро

— Таке? Шкода, що я не твоя сестра, — погрозилася Галя. — Я б тобі показала...

— А що?

— Ну хіба можна таким одоробалом ходити, як ти ходиш!? — Вона скоса глянула на нього.

— Що ж! Я такий, як завжди, — сказав Петро, оглядаючи себе. — Це, врешті, якщо рівняти з вічністю, не грає ролі, як я одягнений, — хотів пошуткувати він, та потім, глянувши на Галю, подумав, що він справді надто вже занехав себе...

— Хоч би дівчат посоромився, — сказала Галя. Петро лиш рукою махнув.

— А, що мені дівчата.

— Ти боїшся їх! — сказала переконано Галя й Петро знов не знайшов, що відповісти їй.

Це була правда таки, й Галя це помітила давно. Власне через це якось і впав у око їй цей Петро.

Такий чудний він! Коли потрапляв у дівчаче коло, то сидів мовчки, видимо не знаючи, куди подіти свої довгі ноги. Так поки хтось не зачіпав його. Тоді раптово, ніби вирішивши, що коли гинути, так гинути з честю, — починав швидко й незграбно рухатись і пливти під усіма вітрилами. Голосно балакав, сміявся, коли треба було й коли не треба, безладно жестикулював, говорив усякі дурниці, аж поки хтось, жаліючи, не зупиняв його, або він сам не замовкав, побачивши себе в дзеркалі такого розтріпаного, неголеного, в майже непристойному костюмі.

Тоді він сидів тихо, чекаючи зручної хвилини, щоб потихеньку втекти.

Галі завжди було шкода його й вона на всіх вечірках, де тільки була змога, захищала його від нападів інших, язикатих дівчат.

Може через це, щоб винагородити себе, вона кожного разу, коли зустрічалась із ним наодинці, жорстоко знущалась із нього.

Петро завжди намагався обминути її й це найбільше сердило її.

Вона, сама не знаючи, для чого робить це, потроху привчала його до себе, і коли б їй хтось хоча б натякнув, що вона цікавиться Петром, як хлопцем, вона б широко здивувалась; з Петром вона почувала себе добре, а про інше вона не думала.

Коли проходили повз цвинтар, Петро знов захвилювався.

— Чого ти озирнешся на всі боки? — спитала Галя, вгадуючи його думки: наближались вже до комуни й Петро боявсь зустрінутись з кимось із хлопців.

— Ну скажи, що ти думаєш? — спитала вона його.

Він одверто признався в своїх помислах, бо бачив, що Галя все одно відгадала їх...

— Ще подумають, що ти закоханий у мене, — засміялася вона. — А може це правда?

— Ні, — сказав Петро.

— Ах, ти ж дурний! — засміялася вона. — Ти хіба думаєш, що кому це цікаво? Ну?

— Хто зна? Може кому й цікаво, — одваживсь Петро й глянув на неї.

Вона поспішила перевести балачку на інше.

— А чому на зборах не був сьогодні?

— На яких зборах?

— От! Сьогодні ж вівторок.

— Ат, чорт би мене побрав, — розгубився Петро. — Та почекай же! Вчора була субота...

— Субота? Яка субота? — обурилась Галя й почала вчитувати йому. Він і такий і сякий, і голова в нього капустияна і навіщо живуть на світі такі люди, як він? З дір'явими казанами на плечах! Він гадає, що вчора була субота? Так вона говорить йому, що з нього ніколи нічого путящого не буде...

Вона довго пиляла його, аж поки він не почав чухати потилиці й не визнав, що він таки справді дурень.

Тоді вона призналась, що сьогодні таки справді неділя й жодних зборів, звичайно, не було.

Петро скипів:

— Та що ти, за повного ідіота мене маєш?

Галя знов не дала йому договорити:

— А що я знаю? — спитала вона.

— Хіба вгадаєш, що саме ти знаєш? — сказав скептично Петро. — Ти, мабуть, чисто все знаєш, коли тобі треба наді мною кепкувати...

— А все! Вчора тобі відмовили два твої останні-преостанні учні... От! Ну, скажи мені, що не правда... скажи.

— Де ж ти довідалась? — здивувався Петро й не пробуєючи спростовувати факту. — Хто тобі міг сказати про це?

— Сказали. Знаю й чому...

— А...

— Один забув табличку множення. Поки ти не починав вчити його, так він хоч це знав, а другий сів на іспиті з історії, бо сказав, що Батиїв похід був у тисячу шістьсот тринадцятому році... Ага!

— Ну то що? Чого ти радієш?

— Хто йому сказав це глупство?

— Я.

— Ти? Ех, ти... Певно, вірша якогось робив?

— Не робив, а писав.

— Ну, писав...

— Можливо.

Трохи помовчали. Потім Петро сказав:

— А знаєш. Я врешті дуже радий, що покінчив з цими бельбасами... Залишилась у мене ще одна ідіотка, ну, така дурна, аж крутиться... Знаєш, що вона сказала мені вчора?

— Якусь дурницю, що ж могла сказати твоя учениця?

— Могла б і розумне сказати...

— Ніколи! — запевнила Галя Петра: — А скажи, будь ласка, скільки їй років? — спитала вона вже.

— Років? Не знаю... Та мабуть шістнадцять... А що?

— Та то я так, — одхилила Галя на бік голову. — Кажі далі!

— Так от вона питає мене: — Платон був вродливий мужчина? — Чого це ви? — здивувався я... Тоді вона пояснює, що бачила його фотографічну картку у нас у музеї... Ну що я міг відповісти їй? Я порадив піти подивитись власноручний підпис Робесп'єра в тому ж музеї українською мовою — вона обіцяла. Така дурепа! — Петро раптом зупинився: — Е... куди ж оце ми йдемо? — нерішуче спитав він, побачивши, що Галя тягне його в бік.

— У сад, — сказала вона.

— У який такий сад?

— У міський...

— Мені вже додому час, — знов затурбувався Петро: — ти не побоїшся сама йти, Галю? — спитав він і рішуче зупинився.

— Ні, чого ж боятимусь? — відказала Галя й Петрові здалося що він чимось образив її, але чим.

— Ти не сердишся? — спитав він.

— Ні, чого б я сердилась? Прощавай! — подала Галя руку.

Петро тихо стис її таку тонку й ніжну руку й, може сам того не бажаючи, на одну коротку хвилю, тільки на одну затримав її в своїй руці... Але Галя це помітила. Вирвала серdito руку:

— Бувай!

— Чого ти розсердилась? — крикнув він їй услід. — Ну чого?

— От пристав! — озвалася Галя й зупинилась. — Ну, чого б я мала на тебе сердитись? Скажи, будь ласка, чого?

— Ну, дякую, — сказав Петро, але не догадався наблизитись до неї, — не сердишся, то й добре.

Повернувся й пішов та оглянувшись побачив, що вона все ще стоїть і дивиться на нього.

Та тільки оглянувся — вона повернулася і пішла в сад, а йому знов здалося, що він таки чимсь образив її.

Біда! Чим же саме?

Наздогнав її біля входу.

— А все ж ти на мене чомусь сердишся, — сказав він тихо й узяв її за руку. — Я вже проведу тебе...

— Тобі ж ніколи, — запротестувала вона.

— Та! Все одно, вже спізнавсь, — почервонів Петро, але Галя вирвалася.

— Ні, іди... Я ще трохи погуляю сама...

— Ну, тоді прощай... — сумно сказав він. — А може провести? Я проведу, якщо хочеш.

— Подумаєш! — відійшла Галя. — Дуже мені потрібно... Біжи, а то хлопці подумують, що ти десь із якоюсь дівчиною загулявся.

— А ти не смійся, — відповів Петро. — Не хочеш, то й не треба... Вже пізно й так...

— То правда; тобі давно вже спати пора... — крикнула Галя.

Петро оглянувся знов, щоб відповісти щось, та її вже не було видно й він, нічого не сказавши, повернув праворуч до комуни.

Ішов сердитий.

Останні Гальчині слова таки вкололи його; всі дівчата так ставляться до нього — трохи на-смішкувато, як старші, чорт би їх забрав! А він ніяк не може знайти потрібного тону, щоб стати з ними нарівні.

Був злий і на себе й на Галю...

Ішов прямо додому, але місячна ніч так захопила його, що він, забувши вже про пізню годину, довго ходив плутаними вулицями, усміхаючись до стрічних дівчат і розмовляючи з телеграфними стовпами.

Додому пішов зовсім пізно, коли вже місяць упав за горою й стало темно... Але хлопців ще не було.

На дверях висів замок — то Андрій, видимо не витримавши місячної ночі, кинув хату й утік; полізши рукою під східці, він знайшов там ключа, загорнутого в свою вранішню записку.

От свині. Пішли зрання й досі немає. А Андрій видимо й обіду сьогодні не варив і вечеряти немає чого... Чортів Андрій.

Але Петро помилився — на другому боці олівцем було дописано:

„Прийдемо пізно. Вечеряти хай Петро наварить — потім два рази за нього будемо вартувати“.

Унизу стояли підписи:

„Андрій, Іван, Данило, Дмитро...“

Які нахаби! Не буде він їм вечерю варити, хай вони скажуться. Теж дурня знайшли! Петро сердито штовхнув двері й увійшов до хати; побачив на столі брудні миски, порізаний хліб і позіхнувши почав прибирати зі столу.

— Де ж це поділися хлопці? — спитав він уголос сам себе й подумавши відповів:

— Мабуть на цвинтарі.

Він знав добре, що там тепер весело; шелест і сміх і тіні під кам'яними хрестами... Вся комунія тепер там.

Може Михайло один де в читальні сидить — він завжди осторонь... О, він витримає й не таку ніч!

— А може до Катерини пішов! — подумав Петро.

Та так, чи інак, а хлопців чекати не варто, але вечері він їм таки не варитиме. Хай голодні сидять, коли гуляти так вподобали.

Петро лягає на своє ліжко, але йому не спиться.

Чи то місяць, що так яскраво світить сьогодні розтривожив його, чи Галька розсердила... Хто зна?

Можливо все!

Коли двадцять років за плечима, то можна й без будь-якої поважної причини просидіти всю ніч біля розчиненого вікна, а проте Петро скоро заснув, навіть не почувши, як повернулись хлопці.

IV.

Катерина сама може й не знала, чом так чудно й суворо говорила з Михайлом сьогодні.

Ішла вулицею тихо, ніби ждала, що він наздожене її. Оглянулась на розі; він вийшов з воріт. Зупинилась, почекала, поки підійде.

Спочатку не знав він, про що говорити. Потім почав розпитувати, що робила, де була, що відтоді, як поїхала несподівано з фронту — ні слова, ні рядка, ні привіту...

Відповіла йому:

— Де була, там немає...

— А що тепер робити гадаєш?

— Покищо вчитись думаю а далі що буде, не знаю.

Так пройшли три квартали, говорячи про всякі їм обом нецікаві речі. Головного він не чіпав; не питав, чом виїхала так несподівано... Не довідувався, чи по-старому до нього ставиться, чи може вже забула.

Стільки не бачились, а зустрілись так, ніби нічого було згадувати... Ніби то не вони три роки удвох від румунського кордону до Каспійського моря пройшли довгу, бойову путь.

Катерина зупинилась раптом:

— Ну, до побачення...

— Я ще трохи йду із тобою.

— Ні.

— Чому?

— Так...

— Ти зі мною говорити не хочеш? — спитав Михайло... — Що це з тобою сталось... Так, ніби не та вже ти, що була.

— Яка? — усміхнулася Катерина...

— Не жива ти... не та, що була, коли востаннє бачились під Перекопом, — повторив він.

Вона знов усміхнулася, тихо сказала:

— Про те ти забудь.

— Я не забуду! — майже скрикнув він, та вона заспокоїла його...

— То треба забути, Михайле.

— Чому? — спитав він, але вона знов нічого не відповіла.

Тоді він рішуче сказав:

— Катерино, я поговорити з тобою хочу... Добалакатись хочу з тобою до чогось певного... Цей рік цілий я не знав вже, що думати... Від тебе ні слова.

— Чого ти хочеш? — знову спитала вона тихо.

— Ти мене любиш?

— Навіщо тобі це? — глянула на нього.

— Як навіщо? — здивувався Михайло. — Коли любиш, то будемо щось робити, про щось думати... Хіба ти забула про ту ніч?

— Ні... я ніколи тобі не скажу, чи люблю тебе я — коли так, — розтягуючи слова, сказала вона. — Розумієш?

— Ні, я цього не розумію, Катерино, — пробурмотів він.

— Тим гірше для тебе, — перебила вона. — А щодо тієї ночі, то я добре її пам'ятаю... — Вона зупинилась, дихнула глибоко, заговорила швидко...

Так, вона не пам'ятає за ту ніч. Але то було інше... Може їй просто шкода було його... — А може хто зна, — може вона трохи й любила його тоді... Він тоді інший був... Та й вона дивилась на все тоді інакше...

— А хіба тепер гіршим став я? — спитав він...

— Не гіршим, а іншим, як усі, — відповіла вона й він не знайшовся, що відказати їй. Знов спитав:

— Ти знала, що тут я?

— Знала... Не знала тільки, де саме живеш...

— І не цікавилась?

— Ні...

Махнув рукою й пішов від неї.

Того вечора не пішов у читалку, вештався без мети вулицями. Знову важкі думки в'пали на нього й ніяк не міг заспокоїтись.

А Катерина видимо спокійна була. Прийшла додому, спитала Галю, чи нічого не чути про сусідню кімнату (цими днями мав хтось виїздити). Зраділа, коли довідалась, що кімната вже вільна. Пішла переговорити з хазяями.

— Завтра переїду, — сказала повернувшись.

Напилися чаю, довго гомоніли й Катерина розповіла Галі, що знала про їхнє село...

— Вже два роки там не була, — сказала Галя. Катерина її заспокоїла: що могло трапитись там? Село живе по-старому, — вона заїжджала, як їхала сюди.

Гомоніли до дванадцятої. Потім спати лягли. Та Катерині не спалось. Тихо, щоб Галя не чула, одяглась. Сіла біля вікна, з насолодою дишаючи терпким, нічним повітрям... Згадала сьогоднішню розмову із Михайлом, всміхнулась тихо й ніжно згадуючи першу зустріч із ним і бойові походи...

Лиш чотири роки минуло, як кинула вона село, відірвалась від того тихого, запліснявілого життя, а здається, ніби давно, ніби тисячі літ минуло вже.

— А може все те не зі мною було? — подумала.

І справді, хіба то вона була, та проста селянська дівчина з бровами, сонцем степовим випаленими, з очима сірими... Така чудна й незрозуміла тепер... Потекли спогади, снувались в одну довгу, переплутану нитку...

Далеко, за ланами, за річкою, за дібровою кувала зозуля.

Стоїть Катерина — прислухається...

Над Дніпром тихо.

Вже небо впало чорне, чорне й десь на воді по той бік кинувсь рибальський вогник угору...

Із села долетіли співи — то вулиця гуляє, а вона тут одна. І нікого не жде на побачення; просто так стоїть, прислухається до тиші...

Вітер іноді з того боку Дніпра приносить шматки далекої, тихої пісні, переплутує їх з плюскотом хвиль, гасить.

І знов тихо...

Пригадалось сьогодні Катерині давнє, те, чого може й пригадувати було б не слід...

— Чудна ти, дівко,—казав батько їй.—І з хлопцями не гуляєш, і заміж не йдеш.

— Де ходиш, що пізно вертаєшся? — напосідала мати.

— Де я ходила, мамо? А там... — махала невизначено рукою й першого ж вільного вечора щезала знов.

Що ж Дніпро такий широкий, барвистий!

Дивилася, як іноді тихою ходою дряпався пароплав Дніпром у місто... Уявляла собі те місто й заздрила людям, що такі безтурботні й веселі їздять тими пароплавами.

Місто! місто! Мабуть, життя там зовсім інше, відмінне від тутешнього, такого одноманітного, злиденного й звичайного... Тим часом брала книжки у вчителя з сусіднього села, читала.

А час летів...

Прийшла вістка, що скинули царя.

Заметушились у холодному повітрі постріли. Злякано моргнула вибитими вікнами панська економія... Спалахнули загравами обрії.

Потім приїхали люди з міста. Для села це була велика подія, бо рідко хто заглядав сюди.

Міські книжечки роздавали, мітингували. Дядьки слухали уважно, за книжки дякували (на цигарки знадобляться) й знали від міських, що земля вже їхня; міцно узяли зубами її — тепер не вирвеш...

А дні бігли. Як же швидко бігли ті тривожні й чудесні дні!

Гуркотіли постріли, навколо точились бої, дядьки лиш слухали й дивувались, що то вони б'ються, ці неспокійні люди!

Та коли прийшли німці, а потім гетьман село з трьох кінців підпалив — дядьки повстали.

Вже не було спокою. Щодня проходили селом то ті, то інші. Палили, реквізували, били.

А одного різдва прийшли червоні. Розмістились по хатах; стояли два тижні.

Михайло з своїм штабом зупинивсь у Катерининій хаті.

Мати тривожно стежила, може що почувала? Та коли через два тижні прийшов наказ виїжджати, Катерина мовчала цілий день.

А увечері двері тихо розчинила.

— Я йду, мамо, — сказала.

Закричала стара, дивлячись вицвілими очима своїми на дочку:

— Куди? Чого? — питала не розуміючи. Прожила вона вік свій увесь на селі, далі ніж за тридцять верстов у сусіднє село ніколи не їздила. І слава богу!

— Не сила вже тут мені, — сказала дочка.

— Він зведе тебе, доню, — стала просити тоді.

— Я не того, — відказала та усміхнувшись.

Тоді побачила мати, що вже не втримати її не покірну.

Так і пішла Катерина.

Тільки й узяла з собою, що хустку свою празникову, червону й теплу.

Їхала, як на празник, і зовсім не шкода було того, що кидала. Тільки з матір'ю й попрощалась.

І коли вже остання батарея виїхала на горбок — оглянулась на село без жалю: спокійно. Побачила мати — лютий вітер на вигоні рвав зігнуту постать її...

— Будеш поки при штабі, — під'їхав Михайло. — Там далі побачимо...

Так почалося нове життя...

Далі бої...

Темна ніч обгортала огнем і снігом; переходи, кров, лайки... Безсонні ночі.

Швидко звикла до всього.

Біля Перекопу, під Каховкою, на кубанських степах лічила трупи... Скільки їх?

Сотні, тисячі, хто зна?

Михайла, комісара бачила часто. Спокійний був. Люльку кутив — такий байдужий до всього в своїй сивій шапці...

Дратував.

— Невже вам так байдуже все... Ця кров і трупи й розстріли? — часто питала сердито...

— Нічого, байдуже. Може завтра й я... Живе цікавіше за мертво, — відповідав, дивлячись їй прямо в очі.

Здавалось, що зовсім не звертає на неї уваги, та одного вечора сказав:

— Катерино... Ви...

— Я не для того поїхала сюди, — відказала й з того часу почала уникати його.

А він ніби нароще шукав тепер зустрічі. То було вже під Перекопом, перед останнім штурмом.

Чорна ніч; вітер з півночі. Штаб — напівтемна холодна кімната. Вокзал.

Телеграма: першу атаку відбито.

— Хай наступає еньський полк.

Вітер ріже, січе.

Хтось:

— Сиваш замерз...

Прийшов поїзд із військом; перший, другий...

Далі поїзд поліз у п'ятьму; там, на п'ятій верстві, люди вийдуть на вітер і смерть...

— Скоро ранок?

— Не знаю... Мабуть ніколи не прийде той ранок...

Телеграма: Другу атаку відбито.

Вийшла зі штабу. Зустріла Михайла. Стояв на пероні з своєю люлькою. Як побачив, до неї підбіг.

— Ну? — спитала.

— Тепер ми... Прийшов по наказ.

Спитала тихо, а серце чомусь божевільно забилося:

— Зараз?

— Це востаннє... Проб'ємося, відіб'ють: немає вже сил. Остання атака...

— Проб'єтесь.

Усміхнувся:

— О, мабуть, не всі...

Постояла тихо. Десь бахкали важкі гармати. Прогримів повз станцію панцерник... Як привид сталевий, на мент зупинився тихо й збентежено крикнув і знову розтав у п'їтми.

А вітер гудів із півночі, чорний і злий. Десь в п'їтми заметушились вогники.

— Бах, бах.

Обгорнув і кріпко прямо у губи...

Спитала:

— Побачимось?

Забув усе. Сміявся.

— Побачимось! От, щоб тепер та не побачитись.

Скочив на коня, крикнув:

— Завтра побачимось!

Опам'яталась, коли вже його видко не було.

Пройшли курсанти, потім проїхала кавалерія. Повернулась до штабу...

А через годину прийшла телеграма, що перекопські фортеці впали.

Напитувала поранених, чи немає кого з п'ятого кавескадрону. Знайшовся один. Про Михайла спитала.

— Живий, — відповів той. — Та хіба його куля візьме? Тепер їх на Феодосію послали... — Потім подивився на Катерину, підморгнув: — Хе! Ти за його не бійся, дівко...

Та вона за його не боялась: другого дня виїхала до Харкова.

Так Михайла й не побачила.

Не питала, не шукала — чула, що живий і здоровий...

А тепер, як зустріла, вперше за увесь час пригадалось чомусь село й колишнє. Зустріч з Михайлом, походи, прощання й знов зустріч...

Як він живе, що думає?

Шкодувала тепер трохи, що не розпитала гаразд його про життя... Все ж цікаво...

А Михайло прийшов до комуни пізно. Хлопці вже спали й він тихо прокрався на своє ліжко...

Вже дрімати почав, коли щось постукало.

— Хто б то? — подумав Михайло й підвів голову — не було ще Дмитра.

Петро теж прокинувся й, вилаявшись з-просоння, сказав:

— О, стукають! Хто вартовий, ти, Андрію? — піди відчини швидше.

— Та він спить, — озвався Іван, що спав поруч з Андрієм.

— Прикидається, — не повірив Петро. — Вставати не хоче... Стукни його по черепу:

Іван штовхнув Андрія:

— Хтось стука. Іди відчини...

Андрій протер очі.

— Чого ти б'єшся? — спитав він.

— Іди відчини, — відповів Іван. — Ти ж вартовий. Митя стукає.

— Я черговий, поки не заснув, — почав сперечатись Андрій: — Вночі чергового немає. Та вже й більше дванадцятої і хтось інший має мене заступати. Вже новий день почався й я вільний.

— А хто ж відчинить?

— А я знаю... Хай відчиняє той, кому треба...

Я й так заморився за цілий день... теж пани, ще й вночі відчиняй їм.

На завтра мусів вартувати Данило. Він поринув у всякі юридичні точності, доводячи, що він може спокійно собі спати цілу ніч, хоч би там бандити у хату лізли. До сьомої ранку він має право спати, ні про що не думаючи... Хай вони всі переказяться; раніше він не встане й жодних дверей жодним ідіотам відчиняти не буде!

Хлопці почали палко сперечатись. Кричали, аж поки не почали ламати двері.

— Та відчиніть! — почувся вже біля вікна Дмитрів голос, — що ви повмирали там?

Нарешті, Петро не витримав і пішов відчиняти. Дмитро увійшов сердитий, мовчки роздягся, але вже лігши запитав:

— А закурити є в кого?

— Ти іноді буваєш таким чудним, — м'яко сказав Петро, і задаєш ідіотські питання. Звичайно, — немає.

— Це ти, Петро, відчинив мені двері? — спитав Дмитро.

— Я...

— А курити хочеш?

— Хочу...

— Ну, йди запалимо.

— А не брешеш? — спитав обережно Петро.

— Не брешу! Іди кажу...

— А нам? спитали хлопці...

— І вам... Уставайте... Хто до трьох разів не встане, не дам. Раз, два! — скомандував Дмитро...

Хлопці радісно оточили його; це добре, що в нього є. А то вони всі бички попалили сьогодні. Андрій так навіть під ліжком підмів. Під скринєю шукали.

Але Дмитро насміявся з них:

— Та немає в мене! — сказав він. — Це щоб ви швидше відчиняли іншого разу...

Хлопці обурились: коли примусив їх устати, то хоч роди, а дай.

Петро знову ліг і жалібно позіхнув:

— Ну й життя. Я всі кишені повивертав, і нічого не знайшов. Хоч би тобі крихтонька яка.

Це справді було прикро — не палити так давно.

Хлопці понуро мовчали. Коли досить часто таки доводилося сидіти без хліба, а взимку ще й у непаленій хаті, то ніхто не одчаювався — співали, боролися, щоб зігрітися, й спали вчотирьох на одному ліжкові, щільно притулившись один до одного... Висмалювали тоді за вечір повну кухляду... Це все ж не було так прикро, як не палити шість — сім годин зраду.

Та й траплялось це не так часто — хазяїн-овитий Дмитро завжди діставав махорки, та коли з якихось причин не було чого палити, хлопців охоплювала нудьга й якийсь чудний неспокій, що через годину — дві перетворювався на чорну меланхолію. Потім через якусь дурничку, нікчемну причину починалась сварка.

Так і сьогодні. Петро перевернув усе догори ногами, проклинаючи й лаючи всіх.

Хлопці, знеслені, позбавлені всякої енергії, уважно слідкували за ним.

— Немає? — питали вони.

— Нема... — відповідав Петро й знову ліг.

— От, чорт довгоногий, цей Дмитро, — сказав хтось і хлопці прокволисто позіхнули.

Якийсь час було тихо.

— Не штовхайся, — крикнув раптом Андрій. — Я тебе як штовхну... Посунься — я з самого краю лежу.

— І що в тебе за звичка притискувати мене до стіни, — озвався Данило. — Який пан, розлігся.

Знов хвилини три все було тихо..

— Митя, а Митя, — сказав Іван. — Може в тебе хоч трохи є... Витрусити... А?

Андрій додав прохально:

— Може бичок заховався де?

Всі напружено чекали відповіді...

— Ні, немає! — сказав Дмитро твердо. — Спіль.

— Добре тобі говорити — спіль! Сам накурився, аж сюди чути... Так і дурень спатиме, — сказав сердито Петро.

Знадвору пробивався блідий світанок і падав крізь запилене вікно сірими плямами на чорні, брудні ще з зими, покриті кіпоттю стіни.

Чим більше ясніло, тим неприємніше ставало в хаті.

— Ех, коли я малим був, то кізяки курив, — сказав Петро, розтягуючи слова. — Да! Були вони такі смачні, як первосортний тютюн.

— Кинь, — озвався Андрій.

Петро сів на ліжко й, мрійно дивлячись у вікно, казав далі:

— Так. Первосортний. Дрібна крошка, як то кажуть, і такий запашний. Гм...

— Чи ти перестанеш! — крикнув Данило.

— Шкода, що борошна палити не можна, — позіхнув знов Петро.

Тоді вся комуна підняла гвалт. Що це справді? Палити кортить, аж вуха пухнуть, а він жартує. Теж знайшов з чого сміятись!

Петро замовк і хлопці скоро заснули.

Один Михайло не спав. Прислухався. Петро бурмотів крізь сон і десь, зустрічаючи ранок, крикнув веселий, горластий півень... Тихо устав і одягся. Потім розбудив Петра.

— Зачини за мною двері, — попросив його.

— Куди ти? — спитав здивовано той...

— А так, — непевно відповів Михайло, й Петро

не став розпитувати його; Михайла розпитувати то даремно, а як схоче, то сам скаже.

Але Михайло сказати Петрові нічого не хотів. Власне він нічого не міг сказати йому.

Коли вийшов на вулицю — сонце піднялось над будинками й молочниці вже йшли з своїми важкими бідонами. У вогкому ранньому повітрі їх голоси летіли м'яко й дзвінко... Дзвеніли перші трамваї...

— От так штука! — подумав Петро, зачиняючи за Михайлом двері...

V.

Останніми часами Петро став поводитись чудно. Почав хитрувати, зникав невідомо де, й взагалі... Повертався він тепер додому пізно, раз не ночував, а де пропадав — мовчить.

Він навіть викинув свої дерев'яні сандалі, налагодив старі черевики й щодня тепер ваксив їх до ясного блиску, щоб не було помітно латок.

Все це дивувало й інтригувало комуну, а коли він навіть гудзики попришивав до штанів і дістав десь козирка для свого старого кашкета — хлопці не витримали.

Того дня Петро прийшов пізно, але в комуні ще горіло світло — хлопці грали в очко й ще з воріт чути було їхні збуджені голоси...

Петро не роздягаючись ліг, та через крик не міг заснути... Михайло, теж сердитий, перевертався з боку на бік.

— Відчини вікно! — сказав він Петрові. — Так напалено, що спати не можна.

Петро підвівся, але хлопці запротестували: теж ніжності... Холодно буде грати та й незручно при відчиненому вікні... Можна й так спати...

— Ідіть до другої кімнати, — лагідно сказав Михайло й хлопці не сперечаючись вийшли, але й звідти крізь зачинені двері долітали їхні крики.

— Андре, треба було не брати більше! — кричав Іван. — Грати не вмієш.

— На шістнадцяти не брать?

— От... Туз і дама... Давай ще.

— А ми вашій дамі дамо...

— Очко...

— Перебор!

— Брешеш?

На столі стояла лампа, ящик з махоркою й хлопці безбожно палили, наповнюючи їдким димом всю хату...

— Ну, як хочете, — крикнув Михайло, — а я в цій кімнаті відчиню вікно...

— Не відчиняй!

— Тоді не паліть більше. Виходьте в коридор... Вже й так дихати немає чим...

— Ач, нагулялись на гробках, а тепер і дихати нічим, — сказав Іван... — Як твої діла, Петре?

— Це справді свинство, — підтримали хлопці Івана. — Де ходиш, до кого латаєшся, гад?

— Відчепіться, — озвався Петро.

— Е ні, це вже справді... З ким гуляєш?

— Ні з ким я не гуляю...

— Брешеш!

— Ідіть к чортам.

Хлопці обурились, покидали карти.

А, так він от як, вони все знають і нічого йому відбріхуватись!

— Дурень ти, — сказав Іван. — Тютя мокра, а не парубок. Галька на тебе сама падає, а ти...

Всі дружньо підхопили: — А так! От коли б на когось із них така баба, то вони б показали козацьку силу...

— А чого це так цікавить вас? — втрутивсь

у розмову Михайло, що досі мовчав. — Що вам до Петра й Галі...

— Як що? — здивувалися хлопці. — Та хіба ми йому не товариші...

— А мабуть ні! — крикнув Петро. — Я вас за дурнів, а не за товаришів маю...

— Молодець, Петре, — крикнув Михайло, але Іван повернувся до нього...

— А ти вже краще помовч! Ми знаємо й про тебе дещо й про Катерину твою...

Михайло промовчав.

— А нічого... Грубая баба та Катерина! — крикнув Андрій.

— Є за що подержатись! — вставив Дмитро, а Іван знов засміявся до Михайла:

— Ти там не того, Миша? А?

— Ти не замовчиш? — спитав Михайло.

— Чого б я мовчав у своїй квартирі? — сказав Іван. — То ти краще помовчи... А якщо тобі не до вподоби наше товариство, то можеш виїхати...

Всі притихли... До цього часу ще таких балачок не було... Хлопці якось ніколи не думали про те, хто господар комуни. Сьогодні Іван вперше нагадав про це...

— Добре, я виберусь, — сказав Михайло. — Як приїдете восени, то мене вже тут не буде...

— І я переїду, — сказав Петро.

— Ото добре, — одвернувся Іван. — Принаймні спокійніше без вас буде...

— Ну, вже про це досить, — мовив Михайло, повертаючись до стінки...

Хлопці ще грали в очко, але видимо й їм на сьогодні настроїв було зіпсовано.

— Даремно ти так, — сказав тихо Данило. — Може то справді його баба ця Катерина, — але Іван розсердивсь:

— Не будь хоч ти ідіотом... подумаєш, королева яка, що про неї й говорити не можна...

— Ми справді напалили тут... — сказав нерішуче Данило.

— Тут не у вікні справа, — відповів похмуро Іван...

І справді, всі хлопці знали, що тут справа не в цьому.

Може й Катерина була таки трохи винна в тому, що прискорила розкіл у комуні?

Якось сталося так, що згуртувався навколо неї гурток, а комуна тепер уже остаточно розбилась на два ворожі табори.

Зачотна сесія вже скінчилась і через два тижні хлопці збирались їхати на село. Тому перед від'їздом, аж до сьогоднішнього дня всі стримувались, але вже ясно стало, що на осінь комуна розпадеться.

Дмитро збирався через тиждень переїхати до Ніни, Данило теж про нове приміщення думав — оце їхав за Марійкою додому. Михайло нікому нічого за своїм звичаєм не говорив, а Петро найменше за всіх думав залишатись на осінь у комуні.

У нього з Галиною таки справді почало щось витанцьовуватись. Може тому він так легко тепер ображавсь і так бурно реагував на Іванові жарти...

Михайла й Катерину Іван чіпав рідше, може тому, що Михайло був дужчий за нього, а може тому, що трохи побоювався Катерини...

Її побоювався не один Іван; вся місцева шпана обминала її, бо вміла вона сказати влучне слово, і, хоч нікому ніколи покищо не жалілась, та якось траплялось так, що її думка про того або іншого скоро облітала всіх, а прізвисько, якщо вона причепить кому, прилипало міцно, й, як видно, надовго.

Та й заціпати її було небезпечно — її захищали.
— В неї половина хлопців закохана, — казала комуна й через неї все частіш і частіш виникали сварки.

Хлопці обвинувачували Михайла й Петра, що вони підпали під її вплив. Ці ж двоє лаяли хлопців за те, що вони надто вже розбестились, і така слава пішла про них на все місто.

— Це Катерина плітки розпускає, — казав Іван...

Петра обурювало це: хороші плітки, адже вони грають в очко до світу? Пиячать? А Іван хіба не пробував був проститутку привести?

— Але ж їй що до того? — питав Іван...

— А хіба вона вас чіпає?

— А навіщо вона про нас тільки й говорить?

— Дуже ви потрібні їй, справді, — відказував Петро.

Михайло рідко коли устрявав у ці суперечки, більше слухав. Петра це дратувало.

— Як ти можеш так спокійно слухати їхні розмови? — питав він Михайла:..

— А хіба їх переробиш? — відповідав Михайло, — і тобі раджу кинути це. Тільки нерви псуєш даремно.

Петро обіцяв стримуватись, але Іван другого ж дня заціпав його й він знов починав лаятись.

Катерині видимо теж нелегко давалася ця боротьба. Сказала раз Михайлові, що недавно побачила в кооперативі, як Іван купував горілку.

Запитала його, хіба то не він разом ще з п'ятнадцятьма комсомольцями у газету написав, що кидає пити. Він їй відповів, що то для культурної революції:..

— Для мас, — сказав Іван. — Адже мене ніхто п'яним не бачив:..

— Значить для нас одне, а для себе друге...

— А так... Хіба що?

— Я думаю, що це найгірше блюзнірство... — сказала Катерина, а Іван на це нічого не відповів.

— Ну чому вони такі? — спитала Михайла. — Я ж правду кажу: пиячать же вони... А вчора пішла до заводського клубу, так пройти не можна. Зібрали всю шпану й зачіпають дівчат... Мене знають, так не дуже займають, а якусь там дівчину оточили з усіх боків, смикають, регочуться... Насилу одбила. Впізнала між хлопців і Івана. Пригрозила йому, що в осередкові все скажу. Так потім підійшов і просив, щоб я мовчала. А як виходили в темноті, хтось так штовхнув у спину, що й досі болить... А головне, як їх приборкати, коли й наші хлопці там коноводами...

— То не біда, — сказав тоді Михайло... — Треба міцніше триматись... це мабуть чи не важче, ніж воювати...

Махнула рукою.

— Хіба їх виправиш...

Бачив Михайло, що щось тривожить її, непокоїть, та вона крилась від нього, нічого йому не говорила.

Та він завжди захищав її й думав про неї ніжно... Три роки на коні з гарматами, то ж не малий час, щоб узнати й полюбити людину.

Здавалась вона всім такою спокійною, та знав він, що опалена вона тим вогнем, що ніколи не дає людині заспокоїтись — все жене вперед і робить життя дивним і отруйно-бентежним.

Може тому слідкував за нею... Почував, що треба берегти її...

За цей рік, що не бачив її, трохи одвик від неї і може тому відчував, що стався із нею

якийсь злам болючий. Але що саме—вгадати не міг.

Видимо багато прочитала вона за цей час. Багато передумала. Виросла. Була тепер зовсім не схожа на ту Катерину, що знав. Це трохи тривожило й лякало його... Та проте часто ловив в очах її зовсім дитячий вираз здивування; такий, як колись, три-чотири роки назад, коли вперше став у перервах між боями зацікавлюватись із нею... Щось лякає її. Але що? Що може злякати її, ту, котра ніколи нічого там, на фронті не боялась...

Питав її часто, та вона не признавалась...

— Ні, все гаразд,—говорила вона, але він не вірив. Ніяк не міг вірити їй.

Та й справді чудно було, коли б вона, що ні в боях під Перекопом, коли сиділи в окопах обідрані й босі в ту холодну прокляту зиму, ні в походах, коли тижнями голодували, щоб вона, від якої жодного слова нарікання не можна було почути, щоб вона тепер щось сказала йому й прийшла до нього просити порад і допомоги.

Це трохи ображало його: як не як, а він все ж їй мусить бути найближчим.

Бачив, що живе вона тепер своїм, особним життям і не хоче пускати його туди...

А проте одного разу сказала йому:

— Знаєш, як погляну навколо, то здається мені, що життя якесь... Ну, старе чи що... Перелицьоване лиш, як стара шинеля... Я недавно узнала одну неприємну новину. Ти пам'ятаєш Семена Даниленка, знаєш того, що третьою батареєю командував, коли Мелітопіль брали?

Михайло пам'ятав його добре.

— Такий чорнявий, присадкуватий. Хороший хлопець! Я його декілька разів зустрічав.

— Так от! І я зустріла його оце недавно.

Зрадів. Як же, бойові товариші... А тепер узнала, що одружився з друкарницею... Він десь у тресті членом управи чи що... А стару жінку прогнав. Кажуть, що навіть побив...

— Чудна ти, Катерино, — сказав Михайло. — Ну що ж би ти зробила з ним. Силувати ж не можна...

— Але ж як вона могла стати чужою йому. Вона ж його декілька разів від смерті рятувала...

— Розлюбив.

— Ат, розлюбив... Тут щось інше... Щось інше, — сказала Катерина. — Хіба ти не бачиш, що багато з тих, що героями були вчора ще, почали здавати.

— Це дехто лише... Цього боятись не слід.

— Я й не боюсь.

— Так чого ж ти так боляче приймаєш це...

— Я хочу, щоб швидше ми йшли. Швидше!

— Як можемо, так і йдемо... — сказав Михайло. — Тут вище голови не стрибнеш... Це тобі не кавалерійська атака, а процес. Довгий, затяжний.

— Так, так, — погодилась Катерина, та видимо думала щось інше. Бо через хвилину сказала: — Ти знаєш, я іноді почуваю себе малою, такою безсилою перед життям... Так, ніби йду пустелею якоюсь... А навколо не люди, а потвори якісь; егоїстичні, самозакохані. А дорога така важка. Дорога вузька, а по боках прірви... Іноді голова крутиться й тягне стрибнути вниз... Та я знаю, що цього робити не можна... іду, іду. Спотикаюсь, задихаюсь часом, а йду, бо там на горі, де кінчається шлях — сонце... Треба йти обережно, треба йти тихо. Помалу, бо так легко зірватись і покотитись униз... А я знаю, що тоді вже не піднятись. На шлях з обох боків лізуть люди... Лізуть, вперто здираючи

на руках нігті, гризуть зубами землю, аби втримались на місці... Декому вже набридло боротись і він лежить собі в холодку, почісуючи черево, забувши про сонце... Навіщо йому сонце? Він розпалив ватру й йому тепло й весело. — Замовкла й після того вже нічого не говорила йому.

Михайло дивився на неї і ніяк не міг вгадати, що це вона думає... Про що мислить її хороша голова під руським шоломом важких кіс?

Бачив її часто, майже щодня. Іноді здавалось, що вона вже все передумала, бо бігала знов весела, робуча, всім незадоволено-енергійна. Казала:

— От, коли б мені тисячу рук, або хоч трохи диктаторської влади... Я б показала!

В такі дні вона здавалась ізнов старою бойовою Катериною. Вносила нові проекти, бурно сперечалась і лаялась з усіма. Напосідала на шпану.

— Дурниці, ви, хлопці, говорите,— сказала вона, коли одного разу знов спалахнула балачка про новий побут... — Просто до рук себе взяти не можете... Розперезались ви, когути непманські... У вас ще двадцятий рік говорить, коли ніколи було розбиратись... Ні, тепер вже й тут треба на нові рейки переходити, на неп, а ви непманщину розвели... І як вам на думку не спаде, що це ж просто безглуздя ваша оця, так звана нова, двосекундна любов.

— А ти хочеш, щоб ми до старого повернулись? — спитав Іван. — Любов до гробової дошки? Кому потрібно це... Ми ж, здається, нікого не силуємо. Полюбовно... Все по-товариському, розумієш?

— Ну, звичайно, — усміхнулась Катерина, — по-товариському... А з ким ви гуляєте? З усякими радянськими баришнями та покоївками?

— Та й комсомолки не від того, щоб погуляти з нами.

— Це ще гірше.

— Чого гірше... У всіх же однакове.

— Розумно сказано...

— Та врешті, яке твоє чортове діло? — спитав Андрій. — Хіба це кому заваджає...

— Не заваджає. А з клюбу що ви зробили? А так? Тільки й чуєш: та вчора з Іваном, а завтра із Степаном.

— Це вже справа темпераменту, — засміявся Іван, але Катерина, не зупиняючись, казала далі:

— Так... жодної поваги до дівчат у вас немає... дивитесь на них з певного підходу...

— Просвітянська мораль! — крикнув Андрій і хтось здивовано спитав її:

— Чого ж ти, власне, хочеш? Чого казишся, скажи, будь ласка?

— Гармонії, — відказала Катерина...

— Двохрядки? — засміявся хтось.

— Дурні, — сказала. А чого ви хочете?

— Щоб не було міщанських забобонів...

— А... То вже не вам з ними боротися... Якраз ви саме одружитесь за всіма правилами міщанського шлюбу... Ще й будете вибирати собі таку жінку, щоб її можна було підкорити... Зробить вона для вас затишний куточок, щоб вам зручно було працювати... Сидітиме, щируючи ваші чулки, а ви політикою будете орудувати... Виступати кожного восьмого березня з прекраснотушними словами про розкріпачення жінки. А вдома, прийшовши зі зборів, будете як турецький султан: „Ах, я сьогодні так натовмився, що жах. Принеси мені, жінко, мої черевики... Де ти їх поклала?“

— Чого ж, громадський затишок громадській

роботі не заваджає, — сказав Андрій, — може навіпаки...

— Ет! Хоч не лицемірте. Просто вже так і скажіть, що ліньки шукати нових форм!

— Вже шукали, — крикнув розлютовано Іван. — А ти тільки баламутиш... От! Форми, форми! У всіх дівчат однакові форми...

— Ну чого вони такі? — спитала розгублено в Михайла, та потім, стиснувши кулаки, сказала рішуче: — Нічого, вони в мене ще потанцюють. Потанцюють!

— Що ж ти їм зробиш?

— Що я зроблю?..

— Будь поміркованішою, — порадив Михайло. — Хіба можна так. Ти хочеш, щоб усі були такими, якими ти вважаєш за потрібне... Яка користь, з оцих усіх твоїх розмов?

— А може є... Іноді голову б розбила об цей мур проклятий. Цей мур! Я не хочу бути поміркованою.

— Голова для того, щоб думати... Яка користь, коли ти розіб'єш собі голову. Іванові легше стане і все...

Глянула на нього вороже, рукою махнула...

— Ат, ти всюди шукаєш користь.

— Так, всюди. Менше всяких фантазій — більше роботи.

— А життя?

— Що життя?

— Як ти уникнеш його...

— Приймай, яке єсть... Пристосовуйся до нових умов.

— Я не хочу пристосовуватись.

— Чого ж ти хочеш?

— Коли б знала, то не питала б тебе...

Михайло почав сердитись.

— Тобі навантаження треба більше дати і все.

— Не те, не те, — сказала вона. — Хіба ти не бачиш, що ми всі наскрізь старим просякнуті... А ти агітуєш мене, щоб я пристосовувалась.

Михайло не знав, що відповісти їй. Справді, що він міг їй сказати. Порадити бути байдужою до всього... Але ж він і сам, як не привчає себе, часто не може бути спокійним і витриманим, таким, як хотілось би. І певно від почуття, що він безсилий щось справді порадити їй, він сказав:

— Ти інтелігентка...

VI.

Літо прийшло з довгими й задушливими днями. Засушливе з білим їдким порохом.

Над Дніпром лягла спека, а дерева з посохлим листом, нерухомі, кидали різкі, чорні тіні.

Лише увечері, коли сонце ховалось за кряжем, — трохи легше ставало дихати й місто починало ворухитись.

Завмерло життя в комуні. Хлопці виїхали на село. Дмитро одружився й переїхав до Ніни. Залишились лиш Михайло й Петро.

Михайло поступив на завод, щоб трохи на зиму заробити, а Петро по-старому байдикував...

Він зовсім не турбувався про осінь. Говорив Михайлові, що десь та треба буде жити — на вулиці ж він не спатиме взимку? Ясно! А значить все якось влаштується й йому немає чого турбуватись.

— Це історична необхідність, — казав він, — а я фаталіст!

Тепер він цілими днями набридав Михайлові своїми віршами й розмовами про Галину.

Правда, про одружіння він нічого не казав,

та Михайло все знав від Катерини, тому ні про що не розпитував Петра. А йому видимо коротіло розповісти Михайлові про все — та що поробиш, коли Галя заборонила робити це строго-настрога.

Жили тепер тихо. Дні бігли одноманітно, та хлопці аж ніяк не скучали.

Михайло зранку йшов на завод, а Петро хазяйнував вдома. Прибирав хату й варив обід. По обіді часто вчотирьох з Галиною й Катериною їздили на Дніпро...

Ніхто до хлопців не ходив і хлопці були дуже здивовані, коли одної неділі прийшов Дмитро.

Він прийшов у неділю, тому що це був єдиний вільний вечір, коли він міг дозволити собі розкіш відпочити трохи... У нього така сила роботи. Різні засідання, доповіді і таке інше. Він тепер такий зайнятий... А як хлопці?

Хлопці відповіли, що живуть по-старому.

Дмитро докірливо похитав головою й, змівши з стільця пилюку, сів, обережно підсмикнувши на колінях штани. Він помітно пишався своїм новим, сірим костюмом; вигляд у нього був поважний, а добре голене обличчя урочисто сяло.

Все це заінтересувало хлопців і вони стали розпитувати його, як же він тепер живе.

Дмитро спочатку відповідав неохоче. Що ж, власне нічого дивного не сталось! Він посоліднішав, став на власні ноги цілком. Сім'я, те, се, от і все...

— Ти тепер мабуть зовсім інший став... Хто ж у нас буде завгоспом на цю зиму? — спитав Петро.

Дмитро запишався ще дужче... Ну, звичайно, їм доведеться вже якимось без нього обходитись... Жарти жартами, а він тепер, як то кажуть, господажник...

Роблена байдужість злізла з його обличчя й він почав задаватись...

Звичайно, що розумна голова всюди корисна! Він вирішив кинути навчання... Кому це врешті потрібно? Буде здавати екстерном... Набридло сидіти на голодній пайці в комуні.

— А чого ж ти справді став нас забувати? — сказав Петро. Це трохи образило Дмитра.

Ні, він не заходив не тому, що забув про них, а йому тепер ніколи в гості ходити. Прийде додому з роботи на півгодини, попоїсть і знов треба бігти. Всякі наради у нього, засідання, доповіді. Приходить пізно увечері, а іноді вночі... Так що й не виспляться як слід із своєю молодою дружиною... Прямо біда! Та коли вже одверто говорити, так він сам себе навантажує... Є деякі перспективи, що ж, треба підтягтись.

— Кар'єру виходить робиш? — спитав Петро.

Дмитро не зрозумів іронії:

— Ну, звичайно... На заводі мене висувають... Є й там свої хлопці. Я тепер ділова людина. Не те, що ви... Да!

— А як сімейні справи? — перебив Петро. Я чув, що Ніна теж технікум кидає... Теж думає працювати де?

— Та кидає, — знітивсь трохи Дмитро. — Та й навіщо їй? Я заробляю добре... Потім дитина на осінь буде. Куди ж їй.

— Значить усе гаразд? — засміявся Петро...

Дмитро задоволено усміхнувся. О, тепер можна сказати, що все добре. Головне зручно. По столовках не треба бігати... Що б вони не казали, а жінка в хаті — то багато важить.

— Одружуйся, Петре, — сказав він. — А то диви схаменешся, а вже пізно буде...

— Значить цілковите щастя? — позіхнув Михайло. — А грамофона ще не завів...

— Ні, нащо ж... Тепер на те радіо є...

— І то рацію маєш, — похвалив Михайло. — Ну, а розводитись із Ніною ще не збираєшся?

— Ні, навіщо ж? — усміхнувся Дмитро й, захочений цими розпитами, став розповідати далі про своє щасливе сімейне життя.

Вони з Ніною цілком задоволені тим, що є... Тільки одне, як би його сказати, трохи того... Він іноді приходив такий стомлений, що йому не до кохання, а вона цілу ніч спати йому не дає... Така вона в нього гаряча баба, що ну. Та він своє діло теж знає!

Хлопці мовчали. Тоді він почав ізнов:

— Е, як вона пестить його... Чорт візьми! Коли б він їм про все докладно розповів би, то їх від задрощів корчі узяли б... Це щось зовсім інше, не холостяцьке у всякому разі... Ну, та вони нежонаті й їм все одно нічого не зрозуміти. Де їм... Хе, хе. Всякі такі штуки.

— Одружуйтесь, поговоримо тоді як слід, — сказав він.

— Сволоч ти! — як холодною водою облив його Петро. — Ну для чого ти мені розповідаєш про все?

— О, диви, — підвівся здивовано Дмитро. — Чого ж ти лаєшся?

— Ти думаєш, що це так цікаво слухати твої дурні історії.

Дмитро ображено застібнув піджака:

— Ну, якщо вам не цікаво, то будь ласка, — він попрощався й вийшов.

— Як тобі це подобається? — сказав Петро.

— Аніяк, — відповів Михайло. — Шкода, що ти не дав йому до кінця добалакатись...

— Тобі цікаво?

— А чому ні? Хіба не цікаво, до яких би меж він дійшов.

— Та ну його під три чорти... Послухаєш такого типу, то починає здаватись, що й ти сам такий самий...

— Галина ранком приходила. Тебе не застала й записку залишила. Там на вікні, — згадав Михайло.

— Чого ж ти раніш не сказав? — підскочив Петро. Прочитав записку, заховав у кишеню й узяв шапку.

— Ну, я піду.

— Куди? — подивився на нього Михайло...

— А туди... В читальню.

— Г-м... І коли прийдеш?

— Мабуть пізно... А що?

— Ключа залишу під східцями, якщо і я піду...

— Куди ж ти підеш? — спитав Петро.

— Мабуть теж у читальню, — пробурмотів Михайло. — Дивись, щоб не зустрілись...

— Тоді я до клубу піду...

Подивились один на одного й Петро розсміявсь.

— Ат, що там! Чого справді. Іди собі куди хочеш, а я піду Галю шукати. От!

— То й добре...—відповів Михайло.

— А все ж... куди ти підеш? — став допитуватись Петро, але Михайло нахмурилась. Сказав сухо:

— Я.., сказав, що в читалку... Чого пристав?

— Та нічого, — засміявся знов Петро.—По неділях же читалка зачинена.

— Ну, може вдома сидітиму, — буркнув Михайло. — Іди вже.

Петро вийшов...

Де справді може бути тепер Галя? В записці писала, що ждатиме його вдома до другої, щоб у степ іти... Бо „вітри там буйні, жита зелені, а літо таке хитре“.

Але ж чортів Михайло забув сказати йому, а вже сьома...

Як і треба було сподіватись, Галини вдома не було. Катерина сказала, що вона мабуть у клубі, й Петро подався туди.

Йдучи думав про Галю, але, сам не знаючи для чого, переконував себе, що йому треба побачити Кузьму.

— Ага, — думав він. — Розпитаю його добре, що вчора на зборах говорили...

В клубі було весело. Всі бігали без певної мети, кричали й заваджали один одному, лаялись і сперечались.

Сьогодні мала бути вистава й тому через загальне безладдя Кузьму знайти Петро ніяк не міг: зате знайшов Галю. Та вийшла з-за лаштунків розтріпана й сердита...

— Здорово, Галино, а я до тебе, — гукнув Петро, забувши про Кузьму.

— Бачу! Ніколи, — відказала зовсім нелюб'язно Галя. — Ходиш тут!

— А ти скоро?

— Почекай, — крикнула вона й заклопотано побігла далі.

Знову пішов шукати Кузьму, та, очевидячки, той сьогодні не прийшов.

Повернувся й, палячи цигарку за цигаркою, ждав Галю.

Та не приходила довго.

Нарешті вийшла, але все ще сердита.

— Таке чортзнащо, — почала жалітись вона; хтось із хлопців з нею пожартувати хотів, а вона ліктем штовхнула його й носа розбила. Через п'ять хвилин піднімають завісу, а в нього з носа кров, як з кранта юшить... Тепер на неї всі кричать, що це вона винна.

— Ого, — зареготався Петро. — Так по носі вдарила?

— Чого ти на мене дивишся так? Давно не

бачив? — розсердилась вона ще дужче. — Краще поміг би.

Петро кашлянув.

Він може порадити... Треба цигарковим папером заліпити носа.

— Дурень, — сказала Галя... — Ти що, глузуєш?

— Ні, — сказав Петро... — Я цілком серйозно кажу... У мене велика практика ще з школи... А втім хай він сам за себе турбується, при чому тут ти? Хай не чіпає. Мені треба щось сказати тобі, Галю, ти ж уже вільна? — питає він тихо. — Підемо?

Галина робить страшні очі й говорить йому, що коли він ледар і нічого не хоче робити, то може собі йти... Але їй ще треба тут дещо зробити... І вона не думає йти так рано додому. Якщо він хоче, то може почекати... Коли скінчиться вистава, то вона радо вислухає його.

— А чого вдень не прийшов? — питає вона, трохи заспокоївшись. Петро хоче відповісти їй, що він не винен, але в цей час хтось зве її й вона знов біжить від нього.

— Так чекатимеш? — кричить вона вже в дверях.

— Добре, — відказує Петро й сумно йде до залі. Та й тут йому не поталанило; спитали квитка, а квитка в нього й не було.

Попросили вийти.

Довелося чекати на вулиці; сподівався, що вона все ж таки вийде раніше, ніж скінчиться вистава.

Але почалася вже третя дія, а вона не приходила... Невже справді чекатиме до кінця?

Було прикро; гуляти йти все одно вже пізно й цілий день якось марно пропав. Та й їсти уже хотілося...

Стурбовано ходив тротуаром, думаючи, що вона може вийшла вже, а він прогавив.

Нарешті Галя вибігла.

— Котра година? — спитав Петро.

— Аг, не знаю! — махнула та рукою й запитала: — Проведеш?

— Проведу...

— Ти тепер не боїшся ходити зі мною?

— Ні.

— Нарешті хоробрим став... Та не дуже ще.

— Чому не дуже? — спитав Петро й подумав, що сьогодні він таки справді буде хоробрим. Сказав:

— Ні, чому ж мені тепер боятися тебе. Адже ти не будеш обнімати мене на вулиці й кричати на все місто, як різана? Правда?

— Ого! Пугало ти турецьке... Хто тебе навчив говорити так? Я ж тебе... А сам?

— Що сам?

— Усіх собак стрічних своєю гривною лякаєш. Коні непритомні падають, як тебе побачать... Що? Ти ще будеш розмовляти?

Вона почала, енергійно наступаючи на нього, аж поки він не визнав усіх своїх провин. Так ішли, весело сперечаючися, йшли, йшли...

Вибилось з-під хустки чорне волосся підстрижене, розгорілися щоки від теплого вітру нічного й не зчувся Петро, як обняв і поцілував Галю.

Потрапив у вухо, потім, коли вона відштовхнула, у ніс поцілував і, раптом перелякавшись, спікся і радий був би крізь землю провалитися...

Галя закричала сердито, та потім, глянувши на Петра, дзвінко, як рветься разок намиста, розсміялась.

— Ах ти! Рознещасний...

Петро взяв її знов за руку та вона відштовхнула його.

— Іди, — сказала вона сердито.

Тоді він став злякано просити її.

— Ти не будеш сердитись? Зовсім ні? І все це забудеш. Нічого мені не казатимеш? Хай все це мине й забудеться... Я зовсім не те хотів... Добре?

— Забудеться? — спитала Галя й знов засміялась. — Забудеться! А цікаво знати, чого ж ти хотів?

— А нічого, — зовсім розгубився Петро. — Забудь... Я прошу.

О, ні, вона цього не забуде й ще не раз пригадає йому це. Хай він знає! Хай знає!

Вона сміялась все дужче. Петро зовсім розгубився, не знаючи що робити й думати...

А вона питала його, хіба він таки справді поцілував її? Та то йому здалося так! Таке-е...

Вона була така безтурботна й весела, що Петро подумав, що може справді він помилився.

Він все ж хотів ще раз сказати їй, що коли вже справді трапилось таке, то він того... Він у цьому винен якнайменше...

— Годі про це, — сказала Галя... — Не будемо про це й згадувати — добре?

— Добре, — відповів Петро, та думав він про інше...

Його все ще мучила думка, чи справді вона не сердиться на нього й як їй стиснути руку... Може трохи затримати в своїй руці, коли це не розсердить її...

Проходили повз цвинтар і раптом нова думка спала йому.

Чому б справді їм трохи не відпочити?

Йому й раніш спадало це на думку, та все здавалось, що це чомусь негарне, що його тягне

трохи посидіти з Галею в затишному кутку... Він завжди стримував себе, переконуючи, що Галя все одно не піде...

Та сьогодні він подумав, що справді нічого поганого в тому немає... Може й справді це забобони міщанські... А хіба що? Чого б їм справді не піти — тільки відпочити, посидіти хвилинку?

Він тихо нерішуче тягне Галю за руку й питає боязко:

— Ти не хочеш посидіти, відпочити, Галю?

Галя якусь хвилину вагається, але потім погоджується.

— Тільки хвилину, — каже вона й вони йдуть.

Плутають доріжками між кущів і Петрові знов починає здаватись, що він робить щось негарне, та надія на те, що там у затишному кутку він зможе знов хоч раз поцілувати її — відгонить ці неприємні думки.

Праворуч, ліворуч, всюди чутно було шепіт, шелест, розмови...

Чого тільки не буває справді літньої ночі на старому кладовищі...

А місяць тої ночі сходив пізно таки...

Та Галя й Петро не помітили того...

Лише півгодини посиділи, а може й менше, як він, місяць той червоний і великий, виліз із кущів.

— Ой, пізно, — сказала Галя, але Петро став заспокоювати її: що це вона? Та ще зовсім рано: може дванадцята... Вони ж пішли з клюбу об одинадцятій... Хіба вони більше години тут?

Галя погодилась, що рано іще, але попросила Петра трохи відсунутись, той не ворухнувся.

Тоді вона каже:

— Який ти, — злегка б'є його по руці й це зовсім прикро впливає на Петра.

Він раптом набирається сміливости... Обнімає її, але вона не виривається, нічого не говорить, не сміється навіть.

Лиш мовчки дивиться на нього, а очі її стають темними й чудними...

Тоді він цілує її...

Вона скрикує й безсило починає пручатись, почувавши, що він все міцніше тримає її. Та враз руки його слабнуть.

— Чого тобі? — стривожено питає вона.

— Так... — відповідає Петро, дивлячись на неї порожніми, мертвими очима...

— Не лякай, — просить вона його злякано... — Що ти говориш?

— То не я, то Іван... — бурмоче Петро. — Це брехня. Все це брехня, — він відсувається від неї...

— Сядь ближче, — наказує вона йому. — Ну сядь...

Він слухняно сідає біля неї й вона починає розпитувати, втішати його...

— Ти не сердись на мене? — питає він.

— От справді, який ти! Чого б я мала сердитись, — дивується вона. Їй стає шкода його й вона усміхається йому тихо й ніжно...

Так вони розмовляють тихо й мирно, та коли місяць піднявся до середини неба й розкидав хмари, то спіймав своєю білою рукою дві постаті.

Гай, гай, забула ти певне, дівчино, що в піснях співається?

Притулилась до парубка, — вже й коси розплелися... А той відшукав своє. П'є. Так, ніби хто його голову цвяхом прибив...

Знов хмарою вкрився місяць — гадав, що краще буде... Де там! Зовсім темно стало й не розбереш вже, чи одна там постать, чи дві...

А ніч майнула крилом, як ластівка над водою, і коли ранком рано вітер зляканий (чи не про-

спав?) розкидав хмари, щоб сонце ясніше зійшло, Галина сказала Петрові:

— Катерина нічого не розуміє... Така чудна. Вчора знов із Михайлом полаялась... Ми розумніші за них... Правда?

— Правда, правда, — відповів Петро, а сам подумав: „при чому тут Катерина?“

Подивився на неї й здивувався: чого це у неї очі темні такі стали. Здавалась вона йому такою новою сьогодні.

Коли вже підходили до Галиної хати, Галя сказала:

— Такий ти хороший.

— Хороший? — засміявся радісно він. — А ти не сердишся?

Вона злегка, жартівливо вдарила його, та як прощались, обом сумно стало, так ніби було загублене щось, чого вже ніколи не вернеш.

Та не встигли попрощатись як слід, як хтось здаля гукнув:

— Галино, Петре! Заждіть.

Оглянулись; побачили Катерину й Михайла. — ті поволи підходили. Катерина спитала:

— Чого ви так пізно?

— Та от... — сказала Галя. — Зустрілися ми з Петром. Випадково, а він мене й провести не хотів...

— Галю, — обурився Петро з цієї явної брехні, та вона сіпнула його за руку й він замовк.

А ті видимо повірили. Катерина сказала:

— Ага... випадково.

— А ви як? — засміялась Галя.

А ми гуляли, — засміявсь і собі Михайло.

Тоді Галя тихо сказала Катерині, що їй треба про щось важливе, дуже важливе розповісти...

— Весна, — сказала Катерина.

— А я знаю? — сказала Галя й глянула на Петра. Той одразу ж став прощатись.

— Буде тобі, — погрозила йому кулаком Катерина.

— Що буде? — сказав Петро.. — Я за собою вини не почуваю.

— Добре, — махнула рукою Катерина. — Ходім, Галю...

VII.

Хлопці поверталися мовчки.

Кожен думав своє...

Петрові кортіло розпитати Михайла про дещо, та, глянувши на його похмуре обличчя, він не наважився.

— От чудаки, — подумав він. Роздяглись мовчки й коли вже лягли, Михайло сказав:

— Ти, щасливий, Петре...

— А так... — погодився той. Йому знов схотілось розповісти Михайлові усе, та натомість він спитав:

— Що б ти робив, коли б зустрів дівчину... ну таку.. як сказати, ну що полюбив би...

— Любив би і все...

— Ага, так і я думаю, — сказав Петро й лаштувався вже розмовляти, та Михайло повернувся до нього спиною.

— Ти що, спати будеш? — спитав Петро.

— Уже сплю, — відповів той.

Петро знизнув плечима: хай так! Через пів хвилини він уже щасливо спав...

А Михайло, лежачи лицем до стіни, ніяк не міг заснути.

Про Катерину, все про Катерину хорошу думки. Про неї.

Чого вона така бліда стала... Голодують вони з Галькою здорово. Неорганізовані живуть. Скільки не казав їм про це, не слухають... Та й Петро підтримує їх.

Все це непокоїло його...

Сьогодні вона зовсім несподівано вразила його так, що він знову розсердився, не знаючи, що відповідати їй... Він знав, що важко їй так одразу прийняти нове життя з усіма його непорозуміннями, таке відмінне від воєнних часів.

Важко, як тому потоку, що, вбираючи в себе тисячі струмків, не може крізь вузьку щілину прогнати всю воду... Рветься в страшному напруженні, піниться, берег зриває й біжить далі вже не чистий, як спершу, а темний, замулений... І гірко йому, що не дав йому час іншого шляху, ширшого, вільного, де б він міг бігти, вільно й плавко відбиваючи радісні береги, розлогі луки й обрій, а не стрімкі скелі, суворі й мовчазні..

Не може Михайло відшукати для неї тих слів, що могли б заспокоїти її.

Та хіба їх знайти можна?

Хіба можна втішити матір, що безсонно-томливої ночі сидить над своєю дитиною хворою... Жде ранку, нахилиється до дитини, вдивляється в хворе личко її. Хто має сміливість сказати їй: Заспокойся? Так: він не знає того втішного слова.

Вона сьогодні сказала йому:

— Ти знаєш, у мене душа злиняла... Була вона запашна й зелена, а стала вогка й темна, як дощовий, осінній день... Знаєш, іноді мені ввиджається таке... Я сьогодні говоритиму багато, бо ти врешті єдина людина, якої я не соромлюсь, якій я можу сказати все. Іноді, як погляну навколо, — починає здаватись, що наше життя — то якийсь величезний саж... Страшний і брудний. І ми всі борюємося в тому сажі, грузнемо в багні липкому й огидному. А кругом у теплій пільмі лежать люди... Гладкі, задоволені й спокійні... Тихо рохкають своїми свинячими головами... Здається, що в них немає жадних думок,

жадних сумнівів, вагань і мук... Їх не обходить, що там, десь за межами сажу їхнього, є сонце, свіже повітря, зелена трава... Коли їх хтось починає штовхати, говорити, що треба робити щось... розповідає про сонце — вони недовірливо, глузливо усміхаються своїми свинячими рилами... „Сонце“, — кажуть вони, — „то все вигадки... Чого ти хвилюєшся?... Живи, як живуть усі... Знайди собі місце, де тепліше лежати... А сонце? Для чого воно... Щось ти говориш про нього, а хто його бачив, те сонце? Живи, як живуть усі. Дивись в землю — не піднімай очей до неба. То колись будуть дивитись у небо..“ Та ти не думай, що вони так за старе міцно тримаються. Ні, вони своїм свинячим рилом добре почувують, де є свіже, нове... Тоді вони лізуть туди й несуть за собою бруд свій, перекручують усе, пристосовують до своєї свинячої психології, до свого сажу й топчуть усе в багно. Іноді я себе й тебе ненавиджу й усіх... Не такі ми, якими треба бути, щоб розбити цей проклятий, старий, вже дощенту струхлявілий саж.. Треба лиш одним зусиллям усім враз вдарити в стіни і його буде зруйновано. Може колись і прийдуть ті люди, що зруйнують його...

— А хіба ми не руйнуємо його? Це ми його зруйнуємо... — сказав Михайло. — Хіба ти не бачиш? Катерина нетерпляче перебила.

— Так, поволі... Видно, що далеко ще той час, коли я й уявити собі не можу, яке ж буде те життя, які будуть люди, що ми за них тепер боремось... А боремось, здається, добре... Три роки по шляхах... А тепер знов робота, робота й робота.

— А ти як думала?.. Тоді легше було, бо ламати старе завжди легше, ніж будувати.

— Я це знаю...

— Не треба на життя дивитись тепер так, як дивились ми на фронті...

— Ах, як ти не розумієш, — сказала Катерина. — Я не про те, зовсім не про те... Як це пояснити тобі?

Притихла й сиділа замислено. Глянув на неї й здалася вона йому такою малою, ця тверда Катерина. Пригадав їй салдатській шинелі й не міг зрозуміти, що ж сталося із нею...

— Тобі треба відпочити, — сказав...

— Відпочити? Ні, мені треба роботи, — тільки такої, щоб горіло, щоб з кожним днем я бачила поступ... Як на фронті в бою.

— Такої роботи тепер немає, Катерино... Тобі треба відпочити, — повторив знов.

— Що там відпочивати! — розсердилась. — Хіба я раніш відпочивала? Я жити хочу.

— Не спіши.

— Ат! Ти як той піп, що втішав селянина, який зголоду пух, що на тому світі буде краще. Я хочу, щоб тепер, завтра, через місяць перебудувати по-нашому життя...

— Це неможливо... Ти дуже просто мислиш... От приклад. Редактор нашої газети Іжак не вчить дітей української мови, — в російську школу посилає. Сам же, ти знаєш, розпинається за українізацію. Ну так що ж ти поробиш?

— Замінити...

— Отаке! А коли з нього редактор не такий вже й поганий.

— Який ти меткий на дрібниці все зводити...

— А ти абстрагувати. Мені іноді чудно тебе слухати... То ти ніби розчарована у всьому, а то...

— Любов до дальнього.

— Що ти цим хочеш сказати?

— А те, що ти теперішнє любиш... А я майбутнє... Часто мені все, що є, раптом стає чужим;

всі люди, товариші, навіть ти. Дома ще, на селі батько й мати часто здавались мені зовсім незнайомими за обмеженість, за селянський дрібний егоїзм... Всі почували це, казали мені, що я дурію так, як кажеш тепер ти. Радили от, як ти сьогодні сказав, жити простіше.

— Я цього не кажу.

— Ну, думаєш. Але ж я не могла вже жити на селі. Тут прийшла твоя частина й ти допоміг мені.. Але тепер, іноді, знов приходить те... Іноді здається, що я випадково потрапила сюди... Що я тут гість... Хто зна чому, та після фронту, де лишилось так багато товаришів, я все не можу заспокоїтись... Може просто звикла до бродячого життя... Як ти гадаєш?

— Тобі треба... відпочити.

— Знов старе.

— Послухай мене... Я ж допомогти хочу тобі.

— Як ти можеш допомогти мені, коли не знаєш, на що я хвора? — спитала вона.

— А ти скажи...

— Я й сама не знаю... Я зовсім не хочу твоєї допомоги... Ти тільки не сердься на мене, коли я іноді буваю така непривітна до тебе... Добре?

— Ех, Катю. Погано, коли думки стрибнуть за межу, що встановило життя... Життя не шуткує; воно гне таких, як ти.

— Зовсім ні, — сказала вона. — Зовсім ні... Не зігнуь.. Може зламаюсь. Ну, може! Туди й дорога. Значить слаба я...

— Не треба своїм думкам лише волі давати... тоді й ламатись не треба буде...

Говорив так, а сам почував, що говорить не те, що треба...

— Що ж робити з нею? — запитував тепер сам себе й не міг знайти відповіді...

Тоді устав. Сів до столу, вийняв підручник

англійської мови, почав ретельно виписувати слова.

— The crowd — натовп... the crowd — натовп... — читав він, та слова не хотіли сьогодні сидіти в голові... Стиснувши зуби, примусив себе просидіти над книжкою дві години. Правда, нічого не вивчив, хоч і шепотів сам собі сердито.

— Ні, вчитимеш... То нічого, то нічого.

Стукав кулаком по столі, переконуючи себе, що англійська мова не має нічого спільного з його переживаннями; він щодня вчив мову од шостої до восьмої. Так повинно бути й сьогодні.

— Видержка — то найперше... — заспокоював він себе.

І справді, коли о восьмій прокидається Петро, то Михайло все ще сидить над англійською книжкою.

— Ти так і не спав? — питає Петро.

— Ні, спав, — відповідає Михайло, але по синцях, що лягли в нього під очима, Петро бачить, що Михайло бреше.

Ну бреше то й бреше — Петрові це врешті байдуже. Він квапливо одягається і йде розпалювати примуса.

Коли сідають пити чай — поштар подав листа.

Лист від Данила: видимо йому вдома не погано було, бо оце лиш тепер зібрався написати.

„Петре, через два тижні їду додому. Перебалакай там з Катериною й Галею про Марійку ще раз. Хочу її на робфак пристроїти. Будемо за два тижні. У нас посуха: погорів увесь хліб і голод буде... Іван і Андрій були в мене всього тиждень, потім полаялись із парубками через дівчат і виїхали... Я теж із ними полаявсь...“

— Треба перебиратися, — сказав Петро...

— Ще досить часу, — озвався Михайло.

Та все ж з того дня й він почав шукати собі

приміщення, та знайти кімнату було не так уже й легко, як гадали хлопці. Петро, правда, не дуже старанно шукав; він сподівався на Галину.

Декілька вже разів починав він із нею розмову про те, що вдвох взимку веселіше було б... Галина категорично відмовлялася пустити його до себе.

Так дотягли хлопці, аж поки не приїхав Данило...

Приїхав він із порожньою торбою й перше, що запитав, чи немає чого їсти у хлопців.

У хлопців з харчами було сутужно.

— А коли Андрій та Іван приїдуть? — спитав Петро.

— Я гадав, що вони вже тут...

Данило сказав, що з сьогоднішнього дня починає теж шукати кімнату для себе й Марійки.

— І ми, Петре, на нас двох одну? — сказав Михайло, та Петро й тепер нічого певного не відповів, нарешті, аж по обіді вже сказав:

— Я спочатку поговорю з Галею, а тоді вже напевне скажу, що і як.

— Добре, — відповів Михайло й пішов з комуні; він вирішив сьогодні теж остаточно перебалакати з Катериною... Спитати, врешті, серйозно її, що вона собі думає?

Глянув на годинника, була третя, а Катерина сказала, щоб на четверту ждав її...

Галя зустріла Петра суворо.

— Раніш забігти не міг... Бізон нещасний.

— Бізон, чому бізон? — Петро ще й досі не звик, що Галя кожного дня давала йому нове прізвисько.

— Та ти так бігаєш — шию униз і головою мотаєш. Ну, ходімо до мене.

Вона повела його до своєї кімнати й, коли проходили повз Катеринині двері, раптом сказала:

— Катерина й я вирішили відкласти це на весну...

— А я що? — спитав Петро..

— Ти? Ого! Скажи мені хоч слово. Ні, справді, куди поспішати..

— Та певно, що немає чого поспішати, — з притиском сказав Петро.

Галя трохи зніяковіла:

— Ні... Коли хочеш знати, то думаю, що... Та як я скажу це Катерині?

— Боїшся? — спитав Петро. — Ну то я сам скажу!

Він хоробро піднявся, але Галя стала прохати його не йти зараз... почекати до завтра, але Петро настоював:

— Йдемо удвох... Я сам теж не піду...

Пішли вдвох, та коли вже постукали й Катерина крикнула, що можна — відвага покинула Петра.

— Ну йди, — зрадливо штовхнув він Галю наперед.

— Ні, ти іди, — стала пручатись вона.

— Ні, ні, ти йди перша — я ж говоритиму.

— Та заходьте вже! — крикнула Катерина. — Я все одно знаю все...

— Що ти знаєш? — спитав швидко Петро й повернувся до Галі, але та вже сховалась за нього. Виглянула з-за плеча:

— Справді, що ж ти знаєш, Катю?

— Ну вилазь уже, — став тягти її Петро.

Галина не пручалась. Стояли поруч, зробили поважне обличчя.

— Ми до тебе прийшли серйозно поговорити, Катерино, не смійся, будь ласка. Цілком серйозно...

— Що з вами серйозно говорити, як ви зовсім подуріли, — засміялась та. — Бачу, до чого йдеться. Тобі, Галю, хочеться обід варити й білизну йому прати?

Петро обурився: для чого вона так говорити? Ні. В них все буде інакше. От вона побачить...

Катерина сумнівно похитала головою. Вона не вірить. Бачила вже й чула. Вони не перші. Буде Петро на посаду ходити... Бо треба ж їсти? А Галя вдома сидітиме. Разом же житимуть? А там і дитина.

— Це вже, — бовкнув Петро.

— Як вже?... — повернулась Катерина.

— А так...

— Мовчи, — закричала Галя, та Катерина знов засміялась.

— От меткі! Ну, дивіться.. Я, Петре, обіжати Галю не дам. — Повернулась до Галі: — А ти що вчора мені говорила?

— Я? .. Ну да, — підбігла Галя, і обнявши її за шию, почала шепотіти щось...

Катерина тільки головою мотнула:

— Я про це вже давно думала.

— Як?

— Та по очах помітно було.

Галя знов почервоніла, а Петро так, ніби це не обходило його, став уважно роздивлятися малюнки на стінах. Так цікаві ці малюнки!

— Де ти дістала їх? — спитав він Катерину, та вона у відповідь сказала:

— Колись я думала, що Петро розумний хлопець...

— А тепер?

— А тепер бачу, що такий дурний, як і Галя.

— Ну, то побачимо, хто розумніший, чи ми, чи ви?

— Хто ми? — насторожилась Катерина...

— То я так, — знітивсь Петро...

— Ну добре... хай так... — сказала Катерина. — Але ж мені треба йти.. Прийду пізно мабуть.

А ви зробіть бенкет на вечір, подружжя ви мікроскопічне.

— Зайди до комуни по Михайла, як будеш додому вертатись, — сказав Петро...

Катерина швидко обернулась:

— То ні! — та потім подумавши відповіла: — Добре я зайду... може.

Коли йшла вже коридором — почула за дверима галас і веселий сміх.

— Якраз наварять, — подумала...

Стало чомусь шкода. Чи то їх, чи то себе й Михайла.. Східцями йшла задумливо, але вже на вулиці, побачивши Михайла, розважливо всмінулась...

— Я півгодини вже жду тебе, — сказав він з легким докором.

— Та Петро й Галя прийшли. Наморочили голову, щоб їм... — засміялась Катерина... — Ну ходім. Біда мені з ними. Що робити, прямо не знаю, а треба їх якось до ладу довести...

— Себе спочатку до ладу доведи, — сказав незадоволено Михайло. — Всіх тобі треба до ладу довести...

Глянула на нього здивовано:

— Чого ти, справді, лаєшся, поганий. Вони ж і справді пропадуть без мене.

Глянув на неї й знов здалася вона йому маленькою дівчинкою такою. Взяв би її на руки й поніс би далеко, далеко. Дивився б у очі затривожені, темні, сказав би:

— Бідна, моя хороша дівчинко. Кинь думати про всіх. Відпочинь хоч трохи...

— Ходім, ходім, — тягла його Катерина, — сьогодні перший осінній день. У степ!

Та в степу було сумно.

Вітер сухий і різкий рвав скиби голої чорної землі, — знімав летючий порох.

Йшли, узявшись за руки, просто полем, шку-
тильгаючи, перечіпляючись об тверді скиби зора-
ного степу.

Нахиляється Михайло, каже:

— Катю, ну ж справді не можна так. Сили
останні губиш. Ти хоч би трохи про себе по-
думала.

— Ет, кинь.

— Що там кинь. Давай разом жити. Мені із
комуни перебиратись треба. Боюсь я за тебе...
голод буде страшний.

Зупинилась і раптом сказала:

— Справді... Давай одружимося.

— Жартуєш?

— Жартую? Ні... Правду кажу. Будемо жити
разом... Буде в нас тепленька кімната. Коло
ліжка килимчик. А ліжко широке таке і на двох.
Ти будеш на посаду ходити, а я дітям кашку
варитиму. Прекрасно так буде!

— Не жартуй, Катю...

— Я не жартую!— сказала. — Ти ж не жар-
туєш...

— Я це не для того казав... Хочу я, щоб
краще тобі було.. Галина говорила, що знов
голодуєш... Як так можна?

— Хіба я одна тепер голодна сиджу?

— Не одна! Але ж ти могла б і краще жити.

— А ти знов про старе. Та хіба можна зараз
думати про себе, коли люди вмирають, як мухи...

— Добре. Але яка користь із того, коли й
умреш? А коли ми житимемо разом, все ж легше
буде й тобі й мені.

— Я й так непогано живу, — сказала вона.

— Я не вірю тобі. Це ти так говориш, аби
говорити... Я ж знаю...

Нічого на те не відповіла, схилила голову,
слухала вітер...

Піднялись на могилу. Сіли.

— Михайле!

— Що?

— Подивись, які хмари хороші; ніби палац який старовинний.

Налетів вітер, розметав, розбив той старовинний палац. Закашляла Катерина. Хусткою губи витерла — червоне. Хотіла швидко сховати, та Михайло вгледів, за руку схопив, вивертати став, щоб хустку одняти.

— Пусти... — виривалась вона.

— Кров?

— Нічого... То так.

— Катерино!

— Нічого мені не буде до самої смерти.

Знов за руку взяв, боляче стис, злісно сіпнув, прокричавши:

— Що ж мовчала ти?

Глянула холодно, плечима знизала:

— А що б я казала тобі?

— Що там! Душу всю вивертаєш... — Одвернувся. Мовчав.

Потягла його ласкаво за рукав.

— Кричиш?... А коли одружимося, то може ще й битимеш. Бачиш, який ти непевний...

Засміялась.

— Голову тобі за такі штуки одірвати треба, — сказав сердито...

— Ну от! Ближче сідай, — наказала вона. — Поцілуй... Ат, не вмієш, який ти. От так треба, так!

Вітер бився над ними, заплутавшись у хмарах. Кричав на ріллі, свистів, аж заходивсь...

— А-а...

.....
Як прощались, Михайло сказав:

— А тепер що?

— Нічого,— відповіла, глянувши прямо в вічі.— Хіба сталося що?— та потім рукою закрилась і, крутнувшись, побігла.

Повернулася швидко. Тихо спитала:

— Послухай,— засміялась коротким сміхом, підняла вії.

— А кашку варитимеш?

Стояла бліда й дивилась темними очима, чекаючи відповіді, як на важливе питання.

Та відповіді слухати не схотіла—втекла.

VIII.

Галя відчинила Катерині розтріпана, з розплетеною косою.

— Наварила?— спитала Катерина: увійшовши, побачила долі розкидане лушпиння з картоплі, на столі розсипану сіль і розкиданий хліб...

— Так,— похитала головою.

— А як він лізе!—стала виправдуватись Галя, та Петро не дав їй договорити:

— Я? Я ліз? О, дивіться на неї... Обпарила мені руку, а тепер я винен...

Петро з перев'язаною рукою сидів на канапі й видимо було, що йому таки справді перепало.

— Ех ви,— махнула рукою Катерина.—Більше вже не дозволю вам залишатись удвох в моїй кімнаті. А картоплі хоч наварили?

— Наварили,— сказала Галя.

— Уже...—додав Петро, та Катерина, спробувавши виделкою, сказала:

— Коли ж ви вкинули її? Зовсім сира ще.

Ті нічого не відповіли й Катерина, узявши книжку, почала читати. У Галини ж і Петра своя розмова. І цікава дуже.

Осінній вечір, прозорий і тихий, зазирає у вікно. Петро, нахилиючись до Галі, щось шепоче

їй. Певно, якісь дурниці, бо вона позирала на Катерину й робила страшні очі.

Нарешті Петро наваживсь.

— Ходім, Галю!

— Куди? — спитала та. — А картоплю їсти?..

— Та ну її, ту картоплю!

Галя вже устала з стільця, та Катерина рішуче запротестувала... Куди це вони й вчора й позавчора до світу... Це не діло... От переїде завтра, чи коли, тоді хай роблять, що їм завгодно... А сьогодні вона Галю не пустить...

Петро став сперечатись, потім, коли це не допомогло, почав лаятись... Закликав Галю скинути тиранство людини, що нічого не розуміє в таких делікатних справах, як любов.

— Та просто я проти всякої тиранії, — закінчив він...

Катерина цього вечора була непохитна й Петро мусів був піти. Та пройшовши два квартали, він вирішив не здаватись і повернувся. Зайшовши у двір і ставши проти вікон, почав голосно співати...

— Ти довго галасуватимеш? — розчинила вікно Катерина.

— Я співаю...

— Довго будеш співати?

— Може й до ранку. Це від тебе залежить. Пустиш Галину? Не взяв розумними доводами — голосом тепер візьму.

Він знов почав співати голосно й дико.

— Та перестань же! — крикнула Катерина. — Хай вас чорти візьмуть... Ідять...

Петро задоволено засміявся.

— Ну от! я казав...

Через хвилину вибігла Галя й він, кинувши у вікно Катерині грудку землі, вибіг на вулицю.

Катерина довго не запалювала світла, ле-

жала на своїй вузькій довгій канапі. Руки під голову підклавши, думала про щось... Вже загорілись холодні осінні зорі, а вона нерухомо лежала в п'єтмі...

— Михайле, Михайле, — шепотіла.

Не може вона вже так більше... Зве він твердою її, залізною, та не почуває, як іноді те залізо дзвенить і кличе... А лиш торкнутись його рукою — завмирає воно й знову здається холодним і байдужим.

І так завжди...

А сьогодні ніби вихор якийсь захопив її. Мимо волі своєї відчула із жахом, що став їй віднині Михайло близьким... Чудне почуття... Так, ніби вона трохи вдячна йому за його поцілунки й увагу...

Сіла на ліжкові, підібгавши ноги під себе, загорнувшись у хустку...

Запалила світло...

Сумно блимнув каганець, кинув гострі тіні по кутках і раптом почав легковажно перемигуватись з вітром, що налітав легкими хвилями з розчиненого вікна.

Закрила вікно й сіла до столу. Сиділа, безсило схилившись над книжкою; літери стрибали на сірій сторінці, перебігали, мінялись місцями й ніяк не хотіли зчеплюватись у слова...

Якісь чудні маріння заволоділи нею... Чи то знесилена від постійного недоїдання голова не хоче підкоритись волі схудлого тіла, чи то осіння ніч кинула сьогодні на долоні сухий огонь...

Підійшла до люстерка. Прямо ув очі глянуло бліде гостроносе обличчя з запалими далеко очима...

Почала ходити з кутка у куток, руки за спину заклавши... Лічила кроки...

— Раз, два... Раз, два.

Унизу гудів натовп, дзеленчали трамваї...

— Що це зі мною? — стискувала долонями скроні й не могла зрозуміти... Кашляла довго й важко, припадаючи чолом до холодного скла... Стояла нерухомо, поки не стало легше.

Сіла на ліжку, ізнов пригадуючи сьогоднішній день чудний... Хотіла перемогти себе, устала з ліжка, та зробивши два кроки, ледве не впала і обважнілі раптом ноги не хотіли слухатись і голова важко дзвонила...

Хтось постукав у двері — крикнула незадоволено:

— Увійдіть. Хто там?

— Це я, Ніна. Відчини...

— Іди... Двері відчинені...

Та ускочила до хати, ще на порозі сплеснула руками, крикнула:

— Що ти така?

— Яка? — спитала Катерина й лягла знов.

— Була в диспансері вчора?

— Була.

— Записали на обід?

— Ні.

— Ні? Чому ж то?

— А кажуть, що мені не треба.

— А ти й не просила! — обурюється Ніна. — Господи, та хіба ж таким, як ти, можна без няньки жити...

— Чому ж ти сама не попросила? Ти ж таки хвора.

Катерині вже набридли ці балачки про хворобу: всі говорять про неї; і Михайло, і Галя, а тепер Ніна.

— Значить є такі, що їм більше потрібні обіди... — відповідає вона нетерпляче.

— Другим потрібніше? — знов плескає руками

Ніна. — А тобі що до того? Не ти ж завідуєш столовкою...

— Ну то що, як не я?

— Та там половина по протекції обідає. А ти... Та що там. Хочеш, дістану тобі записочку до зава?

— Ні, не хочу. Це буде нечесно... Я ж не помираю ще?

— От дурна. Пропадеш так із своєю чесністю.

— Не пропаду... — каже Катерина й почувуючи, що знов починає крутитись голова, силкується всміхнутись. — Ти краще розкажи про себе, як живеш, — переводить вона розмову на інше й Ніна починає охоче розповідати...

Що ж? Живе вона добре — не так, як Катерина. Це вже ні! Може б без Дмитра і їй було б скрутно тепер, та Дмитро в неї — молодчага. Вона погордливо хитає головою. Вона не може нарікати на нього, на свого Дмитра...

— І знаєш, — урочисто промовляє вона, бачачи, що Катерина слухає уважно, — він став таки зовсім інший. Такий поважний і про мене турбується, так що мені іноді просто ніяково стає.

Вона на хвилину замовкає, потім додає вже не так певно:

— Він дітей не хоче. Каже, що це буде тягар... от знов недавно зробила собі... це щоб не сваритись із ним... Ну та він обіцяв за це повезти мене в Крим... А так, він дуже любить мене! — закінчує вже веселіше вона. — Поїду в Крим, аж на два місяці.

— Це компенсація за аборти? — питає Катерина.

— Так, — відповідає Ніна — Звичайно...

— Ну, звичайно! — каже Катерина, але Ніна щось вороже помічає в її тоні.

— Чого ти розсердилась? — питає вона.

— Ні, я не сердюсь, — відповідає Катерина й знов переводить розмову на інше. — Ти плаття нове купила? — питає вона.

— А нове! — починає крутитись Ніна. — Подобається?

— Нічого, — каже байдуже Катерина, але Ніна вже захопилась цією темою.

— А чого ти не перешиєш свого? Тепер такі довгі вже ніхто не носить.

— Ніколи, — втомлено заплющує Катерина очі.

Тоді Ніна згадує, чого власне вона забігла: завтра призначені збори шефтовариства й Катерині треба бути неодмінно... Додала, трохи хвилюючись, прошепотіла, як таємницю:

— Він буде читати доповідь...

— Дмитро? — спитала Катерина.

Ніна досадливо махнула рукою:

— От! Таке... Семен...

— Семен... А тобі що?

— Значить є що, — засміялась Ніна.

— І його приворожила...

— Та ні, — стала відмахуватись та. — Ти завжди таке скажеш, — та потім призналась: — він такий гарний.

— А Дмитро?

— Що Дмитро? Дмитро чоловік... Та він і сам має деякі гріхи. Я довідалась... Ще як у комуні жив... Та й тепер; зовсім недавно...

— Для чого ж ви живете разом?

Ніна лиш засміялась:

— Ти чудна.

— Не розумію я вас, — призналась Катерина.

— Колись зрозумієш, — глянула на годинника Ніна. Заспішила: — Ой, мені вже час іти. Так будеш завтра? Ти тільки дивися, Дмитрові нічого

не кажи. Він ревнивий... Ах, ледве не забула.
Дай мені Леніна нацпитання...

Майнула хвостом. Побігла.

Катерина знов стомлено лягла...

Яка нудьга! Оборки на плаття й поруч —
Ленін...

Засміялась — як чудно іноді все переплітається
в життю!

Здавалось життя якимось вузлом з тисячами
ниток в усі боки й кожна людина фатально
має свою ниточку й лиш по ній одній може
прожити...

І Ніна, і Дмитро, і Галина всі живуть по-сво-
єму якимось своїм особним життям. Відмінним
і цікавим. От і Галина тепер починає жити по-
своєму: що то в них вийде з Петром? Хороші
вони й може справді у них вийде що...

Катерина чує, як Галя піднімається східцями
й іде до своєї кімнати.

— Галя, — гукає вона.

Галя увіходить і одразу ж починає скаржи-
тись.

— Ой, спати... Голова розболілась.

— Не гуляй.

— А ти чого не спиш? Знов безсоння...

— Знов...

— Ну, так я у тебе спатиму. Гаси світло, —
командує Галя й швидко роздягається. — Лягай,
Катерино.

— Та спи, — заспокоює її та. — Я зараз.

Галина засинає одразу, міцно обгорнувши по-
душку, дихає глибоко й рівно...

Катерина нахилиється до неї, цілує.

— Ех, ти Галю, моя комсомолочко! — цілує
вона її.

Галя прокидається сердита.

— Ну що тобі?

— Нічого...

— Як нічого, то не цілуй — знов уже крізь сон бурмотить вона, та Катерина штовхає її...

— Ти про кого говориш? — питає вона.

— Та не про тебе у всякому разі, — сердиться Галя. — Коли ти вже ляжеш?

Вона вже зовсім розбуркалась. Сідає на ліжко й говорить вже спокійніше.

— Данило через Петра питав, чи ми Марійку його візьмем до себе?

— Ну що ж, візьмем, — відповідає Катерина.

— Мабуть ти візьмеш, бо Петро остаточно завтра переїде до мене... Хлопці прийдуть завтра — Іван та Андрій, а він з ними жити не хоче й дня...

— Ну добре... Спи, — сказала Катерина й стала роздягатись; але тепер вже Галя не давала Катерині заснути.

— Скажи, Катю, — питає вона. — Чого це люди.. Ну от я з Петром жити разом хочемо...

— Мабуть тому, — відповідає Катерина, — що люди ще й досі вороги один одному... Чужі. І ти, і всі несвідомо шукаєте рятунку від цієї ворожости в сім'ї, хочете, щоб хоч одна людина була близька вам. А сім'я все одно не врятує... Всюди ми точку якусь зуміли знайти, а тут пасуємо. Адже сім'я наша ще й досі по-старому будується...

— А ми думаємо по-новому жити якось... — сказала Галя.

— Як це по-новому?

— Та якось...

— От! Ви й самі ще не знаєте.. Ні, сім'я була стара, старою й залишиться... Вона завжди була ворог громади, держави... Сім'я знецінює людину й я не вірю, щоб ви могли тут щось зробити... Тут зовсім іншого треба шукати...

Гомоніли всеньку ніч, і вже аж о п'ятій заснула Галя, а о шостій прийшли Петро й Михайло. Петро устав зі світом, став речі складати й розбудив Михайла...

— Чого тебе чорти мордують? — став той сердито, але Петро зрадів випадкові поговорити з кимось.

— Проведеш мене у нову мою хату?

— Ти що, сьогодні переїздиш? — здивувався Михайло. — Куди?

— Зараз, уставай!

— Візьми й мої речі до себе, — попросив Михайло. — Я поки не знайду кімнати, у когось із товаришів перебуду...

— Про Марійку спитайте, — нагадав Данило, що теж уже прокинувся...

Вже на воротах здибали Івана й Андрія.

— Здорово, герої, — крикнули ті. — Куди ви?

— Переїжджаю! — сказав Петро.

— І ти, Бруте! За Дмитром ідеш?

— Ні, мабуть... — відповів Петро...

— Ну чорт із тобою... Ми спати будем. Заходь увечері в гості... Добре?

— Не знаю, чи зайду.

— Боїшся вже, що жінка битиме?

Розбудивши дівчат і поставивши речі в Галиній кімнаті, почали жартома радитись, що треба їм купити на хазяйство.

— У мене є примус, — сказала Галя, але Катерина чомусь розсердилась: що це вона дурниці говорить! Нащо їм хазяйство?

А в тім сама найбільш турбувалась і прочитала Петрові цілу лекцію, як треба жити

Петро слухав уважно, але йому скоро набридло це й він спитав:

— Так Марійка зможе у вас пожити, поки Данило кімнати не знайде?

— Добре, тільки в мене ліжка немає, — сказала Катерина.

— Ти справді Марійку до себе береш? — спитав Михайло у Катерини, коли Галина й Петровийшли.

— Справді... А хіба що? — Михайло не відповів і вона додала, показуючи на двері. — А ці двоє таки обдурили мене. От чорти. У лютому десь і дитина буде... А мовчали... Буде тепер з ними мені мороки.

— А ти тут чим винна? — розсердивсь ще більше Михайло. — Теж! Буде з тебе і своєї роботи...

Сьогодні Катерина знов сплутала усі його пляни. Після вчорашнього дня він сподівався, що вона буде інакше поводитися з ним. Та сьогодні цей Данило зі своєю Марійкою підліз. Тут ще Галя й Петро, а тепер ще одна новина — дитина! Звичайно, що Катерина буде за няньку. Вони собі посвистуватимуть, а вона про все буде дбати... Він добре знає її... Хто б, чого б не попросив у неї...

Був сердитий і злий, Катерина лиш усміхалась йому й це ще більше дратувало.

— Яке мені врешті діло до всього цього? Хай робить дурниці, коли це їй подобається, — переконував сам себе... — Хай! Вона не маленька.

— Чого ти знов така стала? — спитав...

— Яка була, така й є... Як ти гадаєш, добре вони житимуть?

— Хто зна...

— Якось і в них не те... Ти знаєш, в любові трудно уникнути закисання... Треба вчасно порвати, коли що... От в роботі, так я не боюся загубити себе... А в любові страшно... Хочеться любити по-новому якось...

— Ну й люби по-новому. Хто тобі не дає... — перебив Михайло. — От Петро й Галина думають же щось нове створити...

— Це все тому вони роблять, я вже казала Галині, що всі люди їм чужі... Як і тобі й мені. Тому теперішня людина й шукає сім'ї, бо одній жити неможливо... Але ж це не рятунок... Які будуть щасливі люди колись, тоді, коли не треба буде любити так мізерно й егоїстично, як тепер, коли всі будуть близькими... Знаєш, так боляче іноді буває...

— Боляче? А яка користь від того болю? Ми повинні себе в сталевий панцер закути. А то ми ніколи нічого не зробимо. Менше треба мріяти про майбутнє й більше робити для сьогоднішнього...

— Я більше люблю майбутнє! — сказала Катерина й раптом перейшла на інше. — Як ти гадаєш, у Галини дочка чи син буде? — сказала й всміхнулась чудно, невесело.

„Чого так всміхнулась?“ — подумав Михайло й, вже пішовши од неї, все думав про це... Думав, що тепер Катерина ще дужче буде упадати біля Галі й зовсім забуде про нього.

— Який я егоїст, чорт би мене побрав! — протестував слабо проти своїх думок, — невже я ревную її?

Коли прийшов до комуни, хлопці допивали третю й останню пляшку самогону. Данило зовсім був п'яний вже.

— Будеш пити? — запропонував він Михайлові чарку.

Михайло відмовивсь і пішов до сусідньої хати. Хлопці співали й гуляли ще довго...

Степи мої, степи мої, що з вами, що засма-
лені й чорні лягли ви?

Чи чума на вас впала, чи татари пройшли
ордою ізнов, чи огнем вас попало, пожежею
спепелило, що смутні ви такі, невеселі...

Повисихали річки блакитні, погоріли байраки
зелені, палить сонце удень страшним вогнем,
а вночі вітер не віє...

Що то з вами, степи?

Чи вас не орано, не сіяно, чи так кинуте
вже напризволяще, що не струниться сивий
колос...

Впала туга на землю, впала, спалила, нема
ні билини... Лиш могили стоять та сумно чека-
ють на дощ.

Та ба! Немає дощу й загорнувся степ у сіру
спеку, скам'янів, застиг...

Зрідка з-за обрію виринає хмарка біла та
розтане одразу ж, і кидає сонце вільно свій
променястий окріп... Здається що все заснуло,
земля парує чорна й порепана.

Ходить по селі нужда-нужденна, здушує по-
рожні шлунки костистою рукою.

Не співає молодь увечері, не сидять вже на
призьбі старі, спльовуючи гіркий махряк.

Навіть плачу не чути вже.

Не виходить молодиця хату мастити й квіт-
ками квітчати... Ех, не виходить.

У декого хліба на місяць лиш, а декому
й сонце не світить; гавенятами голодними роз-
криває дітвора роти, просить...

Метнулись люди шукати рятунку хто куди,
та голод, переганяючи їх, стрибнув із села, по-
їхав залізницею, заліг по вузлових станціях...

Умирили люди в вагонах і виносили їх, скла-

даючи прямо під станцією, як дрова. Коли збиралося досить — ховали в одній великій, страшній ямі...

І стара Палажка виряджала доньку Марійку. Виряджала, казала:

— Іди, доню, може чим допоможеш, а нам старим тут загинати.

Не хотіла спочатку йти, та радило все село:

— Іди, дурна! Може чим допоможеш старим, як знайдеш Данила...

Пішла...

Осінь була вже, така ж люта, як літо.

Тільки й узяла із собою, що дві адреси—Данилову й тітки Горпини.

Йшла, потім їхала залізницею—вже сорок верстов до міста зоставалось, коли налетіла з станції охорона й всіх поскидала з поїзда.

Знов ішла і на третій аж день уночі вже пізно причваланала до міста.

Пішов дощ, перший за всі п'ять місяців, вітер шалено бився й вся мокра, знесилена зупинилась на горі, дивлячись униз.

В місті ніколи ще не була й здалося воно тепер таким великим і страшним; розляглося вздовж Дніпра, намистом огні розкидало—так ніби зорі попадали з неба.

Прислухалась, а місто гуготіло, скрипіло, дзвеніло на тисячі голосів—цей величезний млин!

— Гей, бережися, Марійко, — кричало місто.

Поправила торбу й, згадавши Данила, сміливо пішла на огні...

Пройшла одну вулицю, дві, цікаво роздивляючись в усі боки, забувши про втому. Стала шукати адресу.

Розв'язала хустку, побачила, що з двох папірців тільки тітки Горпини адреса... Стала шу-

кати, чи не випустила, як розв'язувала хустку. Та де там — вітер і дощ давно вже кинули її десь далеко від неї...

Як же знайде тепер Данила?

Подивилась тітчину: Харківська, вісім — рушила.

Довго плуталась покрученими завулками, розпитувала й нарешті знайшла. Якась дівчина, зовсім як пані одягнена, підмальована трохи, сказала, що й сама там живе

Піднялась темними сходами на другий поверх, постукала. Довго не відчиняли їм.

Нарешті рипнули двері.

— Хто там?

— Це я, Соня, — озвалась нова Марійчина знайома.

Тоді їх пустили.

— А ти хто? — спитала стара, піднімаючи лампу.

— Це до вас, — відказала Соня.

А Марійка сказала:

— Це я... Марійка...

— Яка Марійка?

— Вашої сестри Палажки донька, з села...

Стару Марійка впізнала одразу ж — така схожа вона на старшу сестру свою.

Привітались.

Тітка ніби зраділа, зашамкала беззубим ротом:

— От добре, добре, що приїхала ти. Тут тобі буде легше. — Потім гукнула: — Дунько, Дунько!..

Прийшла та — велика, дебела дівка.

— Настав самовара. Ти нікуди сьогодні не йдеш?

— Ні, не йду... — відповіла сердито та. — Сьогодні до мене прийдуть...

— Добре, добре, — замахала руками тітка... — Знаю. Ну йди.

Та пішла. Тітка розпитувала про село, а як вже напились чаю, спитала:

— Спати будеш? чи може погуляєш? У нас гості сьогодні. Це в мене дівчата кімнату наймають... Будеш покищо жити із ними. А потім побачимо, що робити... Ну йди...

Марійка лягла та заснути не могла довго — видно, що в Дуньки й Соні був цілий бенкет: співали там, танцювали. Заснула аж опівночі та все ж інших дівчат не дждалась — вони прийшли ранком, коли вона вже збиралась вставати.

Спитала, де вони всю ніч були — засміялись, сказали їй:

— Потім узнаєш.

Здивувалась, та вже не розпитувала. Коли ж тітку Горпину спитала, та відповіла сердито:

--А тобі що до того?

З того ж дня почала Марійка шукати роботи. Сподівалась на вулиці здибати Данила, та кожного дня повертаючись говорила тітці:

— Ні, ще нічого не знайшла...

— І хлопця того не бачила?

— Ні.

Тиждень минув, а роботи все не було... Голод лютував у місті, здавалось, ще більший ніж на селі, та тітка Горпина жила добре: й сало було в неї і цукор. Іноді і самогон. Дівчата жили весело й теж, видно, не бідували.

Тоді стала Марійка прохати тітку: дівчата може їй допоможуть на роботу стати? Бо додому нічого ще не посилала... А вже два тижні минуло.

— Їх робота важка, — відказала тітка, — не знаю, чи зможеш ти.

— Я все зможу робити... Звикла — просила Марійка, та тітка сказала знов почекати...

Так іще тиждень минув. Жила по-старому в одній кімнаті з двома дівчатами... А в тітки всього було чотири кімнати. В другій жила вона сама, в третій Сонька й Дунька, а четверта, що звалась вітальнею, була порожня... Вона була для гостей; до дівчат гості приходили часто й тоді до вітальні Марійці ходити було не-вільно...

Вона хотіла розпитати, та їй знов сказали, що потім узнає...

Одного разу запросили й її, та, посидівши півгодини, втекла; п'яні голоси й руки гостей не сподобались їй...

Почала здогадуватись, з чого саме живуть дівчата, й ще старанніше стала шукати роботи...

Дні бігли швидко. Вже й листя впало, а роботи Марійка ще не знайшла... Не знайшла й Данила.

Щовечора приходила безнадійно втомлена; чи не краще вже повернутись ізнов на село до своїх...

Дівчат майже не бачила. Вдома вони сиділи лиш вдень, часто приходили аж ранком. Додому листів вона не писала — все ждала, що якось влаштується — тоді напише...

Нарешті наважилась спитати тітку: може вона що порадить їй. Подивилась тітка на неї, гостро усміхнулась:

— Я тобі скоро роботу знайду... Тільки слухай мене і все буде добре.

А другого вечора, коли дівчата пішли, увійшла до кімнати й сказала:

— Нічого їсти вже в мене. Місяць уже, як ти тут, а ніде нічого... Й хлопця того не знайшла... Може його й немає?

— Як немає? — злякалась Марійка.

— А так. Вигадала ти все...

— Ні, я знайду його... Ще трохи й знайду...
Тітка не слухала її, казала далі:

— Мені й самій важко... Бачиш сама, що дівчата годують. Ще два дні як не знайдеш нічого, то як хочеш роби, а я годувати тебе вже не можу...

День і другий швидко минув... Шукала знову Марійка і знов нічого не знайшла. Вешталась вулицями зрання до вечора, та Данила не здибала. На третій день, як повернулась, тітка, хліба давши, сказала сердито:

— Ех, і дурна ж ти!

— Дурна?

— Атож! Е, коли б я та була така, як ти, молода та вродлива... У шовках би ходила, не те що без хліба...

Відштовхнула її Марійка. Вибігла.

— Куди ти? — крикнула та навздогін їй.

— Піду.

— Куди підеш?

— Куди... Не вернусь.

— Ой, дивись. Все одно знову прийдеш...

Як вийшла Марійка — думала, що не повернеться справді, та холодний дощ знов до хати загнав.

Де ж піде вона? Данила знайти — місто велике.

— От бачиш, — зустріла її тітка. — Як хочеш, як хочеш... А то б жила, як цариця... Ну... є тут гарний один. Привести?

Нічого Марійка їй не сказала, а та знов почала умовляти її.

— Дурненька ти й додому посилатимеш дещо. Ти подумай... Я злого не хочу тобі... Ще три дні погодую.

Другого дня були буря й дощ і дівчат примусили вдома сидіти. Прийшли гості...

Тітка збігала десь по самогон, підсмажила сала й почалась гулянка...

Марійка сиділа в своїй кімнаті; до гостей іти не хотіла. Сказала, що трохи нездужає...

Та коли вже збиралась лягати, вдерлись до хати дівчата і гості. Вже п'яні. Почали жартувати, підхопили під руку її, потягли до вітальні. Примусили випити чарку, потім другу.

Третю вже попросила сама. Стало приємно й тепло. Гості стали добріші, а тітка Горпина підсіла ближче, почала говорити ізнов.

Чує її голос Марійка ніби крізь сон.

— Жалію тебе, Марійко... А то б давно... Родичка ти і шкода, якщо так пропадеш. А пропасти під голод такий... Випий краще, що там!

Лямпа ясно горить на столі, а все, як у тумані... Вітер гудить за вікном, а перед очима кривляться в зморшках старечих уста — гадючаться пальці, мацають косу.

— Ну й коса! Подивіться, яка в неї коса, — кривить тітка уста. — Дурна ти, їй-богу, дурна! Харч мій, кімната.. житимеш добре... Своїм помагатимеш—може вони там з голоду пухнуть... Та хіба ти не дочка їм? Тебе ж не убуде... Ти не бійся, зроблю так, що нічого не буде... Ну? І ніхто із твоїх не знатиме. Ну?

— Ех, пий не журись!—знову хтось підніс Марійці...

— Не журитись?—спитала. Випила.

Ніби огнем запалило всередині... Похитуючись устала, хотіла іти, та тітка за руку схопила:

— Слухай, слухай, Марійко... сьогодні скажи мені певно. Тут одна так сама набивається, проситься, та я відмовляю; жалію тебе... Ти ж вродлива така й зароблятимеш добре...

— Що зароблятиму?—спитала.

— Гроші, — сказала Горпина й усі засміялись...

— Гроші так гроші, — й собі засміялась Марійка... В голові не було вже думок... Хтось схилювся їй на плече, обняв і це не було вже неприємним... І раптом хтось погасив лампу. Схаменулась. Билася, намагаючись вирватися, та міцно тримав у обіймах і всім тілом важким навалився, як звір.

Крикнула, та голос пропав, а руки й ноги важкі, стопудові вже не слухали її...

Прокинулась вранці у вітальні на подертій канапі... Поруч із нею хтось незнайомий лежав п'яно, розкидавши руки, чужий і страшний.

Скрикнула, відштовхуючи його, і той прокинувся.

Важко підвів голову...

— О, вже ранок, — сказав, — загулялися ми.

Став швидко пальто одягати... Не дивлячись на нього, мовчала. А той вийняв з кишені гроші, кинув долі до ніг її, як непотріб який...

Не впізнала його спочатку, та вже як виходив, згадала.

Той самий, що з Данилом приїздив улітку в село...

Хотіла гукнути, спитати про Данила, та злякалась. А може він не впізнав її. Може вона помилилась...

Так нічого й не сказала і той пішов.

Вітер хрустів залізним дахом, налітав нестримно й стукав дощем у вікно.

Головою у подушку впхнулась.

— Данило, Данило!

Цілий день ходила з кутка у куток, а на вечір Горпина знов підійшла.

— Ну, Марійко.

— Ідіть! — закричала...

— Ну, як хочеш, — розсердилась та. — Теж

пані! Губити все одно нічого вже. З тебе карбованець в день і на завтра ще буде... А там...

Знов два дні ходила по вулицях, та Данила вже не виглядала й роботи не питала. Так без мети, опустивши руки, вешталась спорожнілими бульварами...

І видимо нове щось було в обличчі її, бо тепер зачіпали її, дихаючи в обличчя п'яним перегаром.

Вдома знову Горпина старе:

— Подивись на дівчат, як живуть. А ти хіба гірша за них... і ходити тобі на вулицю не треба... Сама приводитиму...

І справді, приводила сама...

Дівчата дивились на все байдуже: так було колись і з ними; та нічого, потроху звикли.

— Людина до всього звикає, а це вже не таке й страшне, — казали вони, втішаючи Марійку.

І справді, Марійка звикла.

А як звикла — пішла від Горпини; довідалась, що та дурить її; сама ще брала карбованця за те, що приводила, а це вже було шахрайство. Дівчатам то може й була рація, але їй ні; вона ж куди краща за них і молодша. Вже знала свою ціну.

Перебралась до іншої бандурші, що в центрі міста пивнушку держала.

Але вже через тиждень дівчата почули, що з нею полаялась і пішла на власне приміщення.

Так!

Тепер, як виходила на вулицю Марійка, то хіба по понеділках — у найважчий для повій день... Звичайно ж в одному ресторані чекала на гостя... Так безпечніше. А вона була обережна. Стежила за собою й дуже боялась, щоб бува не заразитись...

Вже й прізвисько мала вона — звали Марійкою Морською, бо вславилась тим, що вміла танцювати морський танок так, як ніхто.

Вже нічого не залишилось від старої Марійки, навіть Горпина, раз зустрівши, не впізнала її... Зовсім інша стала Марійка, а проте згадувала Данила.

Може просто побачити його цікаво було...

Чи впізнав би її він. Що б сказав...

Часто, дивлячись у люстро, й сама себе не впізнавала. Гляділо на неї тепер зовсім чуже, незнайоме обличчя — таке чудне в сірій шляпочці з якими від фарби губами, напудрене...

— Ні, не впізнав би, де там! — думала...

Та одного разу, коли зустріла Івана й обминути хотіла, той впізнав її, підійшов до неї.

Почав говорити їй, що коли зустріне Данила, то щоб не признавалась.

— Він думає, що ти десь по хліб поїхала.

— По який хліб?

— По хліб, мішочницею, — сказав Іван... — Дивується, що не пишеш...

Хотів грошей дати їй — висмикнула руку, крикнула люто:

— А на чорта він мені здався, твій Данило, — вилаялась довгою й непристойною лайкою.

— Ого, — свиснув Іван і покрутив головою. Підступив до неї.

— Підеш зі мною?

— Іди геть! — крикнула. — А то хай підніму.

— Тю, скажена, — швидко відбіг він від неї, а вона дивилась йому в спину, з ненавистю зціпивши зуби, та коли він відійшов, пішла слідом, провівши аж до воріт.

Додому поверталась тихо, й коли зачіпали, не відповідала ні згодою, ні лайкою...

Три дні вартувала біля комуни й два рази

бачила Данила... Одного разу пройшла зовсім близько біля нього, та Данило не впізнав її, хоч мало не наскочив на неї...

Х.

В комуні життя йшло своїм чередом.

Тепер жило тут тільки трое. Михайло теж перебрався: оселився десь на околиці, не заходив і ніхто не знав, де саме живе він.

Данило вже декілька разів писав на село, питаючи про Марійку, та відповіді все не одержував. Вже сніг упав, а жодної вістки не мав.

Бігав часто тепер до Катерини радитись, що робити, та казала їхати на село, та він ще сподівався, що Марійка приїде... Вирішив написати ще раз — не буде відповіді, тоді вже неодмінно поїде. Так відкладав з дня на день.

— Може по хліб де поїхала? — часто питав він хлопців і Іван кожного разу заспокоював його.

— Та що із нею станеться? Не маленька ж...

— Та так, але ж голод який... От Катерина...

— Ти до неї більше бігай, — то вона зовсім на тебе паніку нагонить... Напиши ізнов, — радив Іван.

Та одного разу, коли Данило знов писав листа, він, пізно прийшовши, якось чудно поведивсь; підійшов з боку. Спитав:

— Знов до Марійки пишеш?

— У-гу.

— Ото дурень.

— Чого це?

— Ще й досі про неї думаєш... Та-ак. Роман у вас значить серйозний. А давно листів від неї не маєш?

— Сам знаєш, що давно...

— Да-а, — протяг Іван. — А хіба інших дівчат немає?

— Не приставай! — почав вже сердито Данило: він завжди сердився, коли Іван чіпав Марійку: — Не заважай писати.

Тоді Іван раптом спантеличив його:

— А скажи, що б ти робив, коли б вона проституткою стала?

— Дурень, — вилаявся Данило.

— Що там дурень! Хіба цього не може трапитись?

— Ат!

— От і ат! Подумай. На селі голод. Іде вона у місто... З якихось причин не знаходить тебе... Ну й вже.

— Я дав їй адресу, — став уже сумніватись Данило.

— Загубила може. Місто ж велике, й куди там селянській дівчині відшукати... Може ще до рук бандурші якої потрапила...

— Цього не може бути.

— А все ж. Що б ти зробив, коли б трапилось отак, як я кажу? Га? по-старому любив би?

— Ти шуткуєш? — спитав Данило.

— Ні, правду кажу, — відповів Іван. Данило підскочив до нього.

— Ну. Зараз кажи, що знаєш?

— Тю, божевільний, — засміявся Іван. — Ну, звичайно, шуткую.

— Чого б вона справді опинилась би тут і до тебе не зайшла б?

Данило трохи заспокоївся і Іван подумав, що вже краще мовчати, коли втелепався. І штовхнув його чорт мати діло із нею... А проте, вона сама тікатиме од Данила.

— По хліб мабуть поїхала, — сказав Іван.

— Я й сам це думаю... Може захворіла де. Як не буде ще тиждень листів — поїду шукати.

— От історія, — сердито плюнувши, скрутив цигарку Іван: він був дуже незадоволений сам із себе...

Вся ця історія дуже непокоїла його — вирішив шукати зустрічі з Марійкою, щоб знов поговорити із нею. Умовити, може переїде в інше місто. Це ж врешті в її інтересах не зустрічатись із Данилом: хай думає, що десь загинула... І спогад у нього гарний лишиться.

Та як не шукав Марійки, знайти не міг. Заходив навіть до тітки Горпини, та вона чи правду говорила, чи брехала, адреси не знала.

Данило ж непокоївся все дужче. Минуло два тижні, а й на третього листа відповіді з села не було. Полічивши гроші, побачив, що на квитка й для нього одного туди й назад не вистачить. Попросив Івана позичити.

— У мене немає, — сказав той.

— Та ти допіру стипендію одержав.

— А ти що, лічив мої гроші? — розсердивсь Іван. — Борги пооддавав... Іди — може твоя Катерина позичить. Ходиш до неї за порадами, то й по гроші піди.

До Катерини йти було недалеко — всього чотири квартали. Як ішов, зустрічав обдертих людей, що тримались об стінки домів, щоб не власти... Вони простягали руки й жалібно просили.

— Погано, коли б Марійка сама потрапила до міста, — подумав і прискорив ходу.

Катерина пообіцяла гроші дати другого дня, дістане десь, а зараз немає...

Данило пішов від неї, думаючи, де ж вона взялась така хороша. Знав, що тепер усі, якось

так вже траплялось, коли яка біда приходила, бігли до неї за порадою, допомогою. Сама ж бідувала дуже, чи не найбільше за всіх. Казали про те, що поки додому дійде після получки стипендії — нічого в кишенях не лишалося в неї — здавалось, що це жило її.

І сьогодні, коли вийшов Данило, Катерина почувала себе добре, як завжди, коли щастило когось заспокоїти...

Вже зібралась лягати, коли щось зашаруділо біля дверей. Пішла відчинити.

На сходах непорушно й тихо, засунувши голову між коліна, як якась птиця потворна, — сидів чоловік у дранті.

Гукнула. Сонно голову підвів, подивився каламутними очима...

— Їсти..

Стала тягти його до хати, щоб обігрівся, та той впиравсь і все дивився на неї немигаючими очима.

— Їсти...

Тоді побігла, принесла хліба й у руку поклала, почала кликати знов.

Та той, схопивши кусень, вирвався з її рук і вибіг на вулицю.

Пішла до себе. Хотіла картоплі начистити, та згадала, що тоді завтра на обід не стане... Нагріла чаю й, кинувши у шклянку дві таблетки сахарину, стала пити. Полізла в шухляду, щоб узяти хліба, та згадала, що більше немає... Випила так.

Відчувала знов ту дивну втому, що тепер часто приходила до неї, знала, знову на сьогодні прийшла та ніч, коли спати не може й ходить з кутка в куток, стиснувши гарячими долонями скроні.

Стомлено сперлася на стіл, поклавши голову на руки.

Хтось обережно постукав... Глянула на годинника: була вже одинадцята... Пізно так.

— Хто там? — спитала.

— Я, Михайло, — відчини.

— Мене немає вдома, — сказала й відійшла до дверей.

Михайло знов став просити, щоб вона впустила його, та Катерина мовчала. Слухала злорадно, як він нерішуче потупцювався на місці й став спускатись сходами...

Тоді раптово згадала, що треба на завтра для Данила грошей дістати. Накинула хустку й побігла слідом... Наздогнала на розі...

Михайло сказав, що в нього грошей немає й коли б були, то не дав би... Що це таке, що кожний чомусь уважає, що вона зобов'язана турбуватись за всіх.

— Так даси? — спитала Катерина.

— Може дістану... У мене й справді немає... Скажу завтра Данилові, що це врешті свинство з його боку... Що тобі Марійка, сестра чи що, що ти маєш про неї думати?

Михайло сердився і лаявся дуже, але другого дня, коли Данило прийшов по гроші, застав його в Катерини. Михайло нічого йому не сказав, попросивши лише, щоб гроші повернув через два тижні...

— Добре, добре, — пообіцяв зраділий Данило. — Я через тиждень поверну. Зараз же й на вокзал...

Потяг ішов о сьомій і було вже зовсім темно, коли він вийшов від Катерини.

Ішов швидко, бо трохи засидівсь, а квиток дістати тепер нелегко.. Вже вийшов на привокзальну площу, коли почув, що щось сіпнуло його за рукав.

— Підеш зо мною? — почув він над самим вухом хрипкий з перепою наче голос.

Оглянувся й, одразу ж впізнавши Марійку, застиг від здивовання й жаху... Приголомшено мовчав, та вона видимо, не впізнавши його, настирливо тягла за рукав, говорила:

— Ходім...

Тоді скрикнув голосно.

— Ти?!

Відсахнулась, стрибнула в бік, та схопив за руку. Дивився на пофарбовані губи, шляпку.

Мовчав і лиш все міцніше стискував руку... Почала знов вириватись.

— Пусти... — крикнула злісно, а він, ще гаразд не розуміючи, хапався за неї, нестямно бурмочучи:

— Марійко, як ти тут?

Вона вже не пручалась; знесилено махнула рукою й похитуючись відійшла в бік у тінь, сіла на лавочку.

— Ходім до мене, — сказав Данило.

— Не піду! — злякалась вона.

— Де ти живеш? — став розпитувати Данило. — Давно приїхала? Може до тебе підемо?

Та вона злякалась ще дужче... Ні, ні — стала просити вона — тут можна посидіти. Вона нікуди не піде з ним.

— Я не хочу! — скрикнула й відсунулась від нього й раптом голосно заплакала.

Став втішати її, питав, чому до нього не прийшла, де вона взяла цю шляпку чудну.

Почала розповідати. Опустивши руки, втопивши погляд у сніг, говорила тихо, спокійно, ніби про когось стороннього.

Шепотіла, відкинувши голову, а уста її, червоні на білім обличчі, як рана кривава, кидали, здавалось, звичайні слова...

... Загубила адресу... голод, тітка Горпина...

Руки гриз, а вона розповідала все далі.

... Спочатку боялась... потім засмоктувати стало... Його пам'ятала. Знала вже, де він живе, та пізно було. Не хотіла, боялась підходити.

— Хіба ти не знав?.. А Іван?

— Що Іван?

— Він... — зупинилась. — Він був першим...

Скинула шляпу, витерла губи й знов глянуло на Данила хороше, знайоме обличчя: лиш дві зморшки лягли коло губ, такі болючі, нові, незнайомі.

Вітер біг кущами, шелестів, стукаючи заледенілим віттям.

Та Данило й Марійка вже нічого не чують.

Знов у них лиш для любови однієї розкриті широко вуха, а решта — то все байдуже...

І враз, ніби постріл — рванув у сухому повітрі крик.

— А, знову ти тут? На старе місце ходити почала! Скільки разів вже наказував, щоб сюди не водила?

Обоє збентежено підвелись: прямо над ними, обурено розмахуючи руками, стояв міліціонер.

— Товаришу, ми, — почав був Данило, та той перебив суворо:

— Ви хто такий?

— Я... студент... — признався Данило.

— А, студент. От до району одведу обох, тоді будете знати... Ідть собі... — крикнув він Данилові й, підступивши до Марійки, узяв її за руку. — А ти йди за мною!

Марійка, ніби нічого не розуміючи, стояла не порушно. Коли міліціонер знову сіпнув її за руку, почала вириватись, роздираючи на собі одіж. Крикнула несамовито з плачем:

— Даниле!

Данило кинувсь їй на поміч. Міліціонер свиснув і десь у п'ятмі тонко відгукнулись інші свист-

ки. Вже почала збиратись юрба. Почулися вигуки:

— Проститутку із котом спіймали... Хе-хе!

Марійка боронилась завзято, та підійшло ще троє, міцно схопили... Хтось із юрби гукнув:

— Ех, троє одну не подолають...

Почувся придушений крик і відгук удару:

— А, ти, стерва, кусатись.

Потягли. . впиралась і лаялась страшно.

А Данило стояв, як уві сні; не міг ворухнутись; бачив лише, як знову рвонулась Марійка, розметались розплетені коси... Побігла...

Натовп метнувся слідом.

— А-го-го!

Гнали, як звіра.

Данило все ще стояв очманіло.

Все тихше були голоси, все далі... Хтось раптом торкнув його за плече.

— Що з тобою?

Оглянувся — стояла Катерина... Тоді, не відповідаючи, метнувся прямо. Біг між дерев, грузнув у глибокому снігу. Біг, падав, знову підводивсь... Ліз, продираючись через якісь кущі — задихався від сорому й люті.

Зупинився, коли відчув, що далі вже бігти не може. Кругом було тихо, лиш десь далеко крізь сиве повітря долітали згуки оркестри — то на ковзанці грала недільна оркестра.

Ця чудна, тиха мелодія як гарячим огнем проїняла його...

Подряпаний і побитий знов побіг...

— Що сталось? — спитав Андрій, відчиняючи двері, та Данило, мовчки відштовхнувши його, скочив до хати.

— Іван... Де Іван? — спитав він.

— Не займай, — злякано крикнув Іван, встаючи з-за столу, та Данило розмахнувся стільцем...

Стояв, дивлячись тупо на червону пляму, що почала рости на підлозі... З криком вибіг. Як прибіг до Петра, щось бурмотів незрозуміле. Захлинавсь, не міг сказати того, що хотів.

Нарешті вимовив:

— Я, здається, Івана вбив...

Галя одяглась швидко, побігла в комуну, а Катерина лишилась заспокоювати Данила. Галя повернулась швидко: Іван живий, тільки голова розбита...

Тоді Данило розповів усе.

— А чим вдарив його ти? — спитала Катерина, коли той скінчив...

— Здається, стільцем.

— Шкода... Ах, шкода, — сказала вона з жалем. — Треба кріпше було бити... Що з ним? — спитала у Галі.

— Дурниця... Шкіру здер трохи...

— А Марія де? — спитала тоді в Данила.

Той не знав. Мабуть в міліції десь.

— Як же кинув ти її? — спитала з доктором...

— Я і досі не знаю, як сталося все, — відповідь винувато Данило. Катерина лиш головою мотнула. Почала одягатись.

— Куди ти? — спитала Галя...

— Та в міліцію піду. Може й ти. Легше вдвох говорити буде...

Галина погодилась.

Марійку знайшли у центральному районі. Спочатку говорити не хотіли із ними: дивились підозріло. Спитали:

— Ви теж з їхніх будете?

— Ні, — відповіла Катерина — не з їхніх, — пояснила все.

Тоді повели до старшого...

Той почав переконувати, що все одно Марій-

ку брати не слід. Він її добре знає. Вона професіоналка...

— Що ви думаєте робити із нею?

— Може роботу яку знайдемо...

Умовляли його довго і той нарешті погодився відпустити Марійку, але попередив, що коли її ще раз спіймають, то тоді вже відправлять у Бупр...

Марійка увесь час була спокійна. Здавалося, що їй усе байдуже, та коли вийшли, вона сказала рішуче:

— Я з вами не піду.

Катерина стала ласкаво умовляти її...

— Мені соромно, — сказала Марійка. Тоді Катерина послала Гальку наперед, щоб та випроводила Данила.

Вдома сказала Марійці:

— Дайте адресу, по речі завтра зрання піду.

Марійка відповіла:

— Ні, хай вони вже пропадають.

— Ну то й краще, — зраділа Катерина. — Лягайте спати.

XI.

Марійка вже три місяці живе в Катерини. Ходить на роботу мовчазна й сувора. Данила уникає, — як приходить зрідка до Петра — тікає з дому. Та коли чогось не буває довго його — нервується.

Данило іноді забігав і до Катерини, та теж уникав залишатись із Марійкою на самоті.

— Що ти думаєш собі, Данило? — спитала раз Катерина, коли Марійки не було вдома: — Марійка чекає тебе, болить вся... Негаразд ти робиш...

— Та я ж приходжу...

— Ти не про те думаєш, — сказала строго й Данило признався:

— Нічого гарного у нас, Катю, не вийде... — заговорив раптом швидко. — Я й сам не знаю, що робиться зо мною... Хочеться іноді при всіх тяжко образити її... Поцілувати, потім гроші на стіл покласти: „На!“ Вдарити... Вона чуває те й тому теж уникає мене... Це паскудство. Я знаю, але що я можу зробити?

— Ти себе любиш, а не її...

— Ех, Катю. Ти не знаєш, а я... я в Івана розпитую все... О, він добре пам'ятає. А я все розпитую, розпитую... щоб він розповів мені прошу.

— Йому треба шию скрутити... Тобі треба з комуни перебратись, а ні, то дати Марійці спокій Скажи їй...

— Не можу я.

— А... не можеш? — розсердилась. — Іди... Я скажу, що ти виїхав.. Виїдеш?

— І виїхати не можу.

— Що з тобою говорити, — вигнала його від себе, а коли прийшла Марійка, то сказала їй:

— Слухай, Марійко... Давно думала я.. Краще враз пірвати... Данила не вернеш, та й вертати його мабуть не варт...

— Я так і знала, — сказала Марійка. — А навіщо ви в міліцію ходили по мене... Тепер мені знов важко привикати буде.

— Залишишся в мене, — сказала Катерина, та Марійка люто закричала:

— Не хочу. Ви всі однакові... Що там вже.

Схопила хустку, вдарила дверима й вибігла. Катерина метнулась слідом.

— Що там? — спитала, виходячи до коридору Галя. — Що з Марійкою?

— Нічого такого, — відказала Катерина ви-

ходячи. Лиш о дванадцятій повернулась. Повернулась сама.

Було це двадцять п'ятого лютого, а двадцять шостого вночі народився у Гальки син... Може це, а може що інше стримало Марійку... Зосталася в Катерини, попросила лиш, щоб та не пускала до себе в кімнату Данила...

Тепер жили ніби під час військової облоги й хоча Галина почувала добре себе, бо народила дитину героїськи, все ж клопоту було чимало; дитина була горласта неймовірно і Галиних сил не вистачало.

На допомогу прийшла Катерина; цілі дні поралася вона тепер коло малого Павлика, та ніяк не могла розгадати, на кого він схожий.

Було йому вже два тижні, та маленьке червоне обличчя ніяк не хотіло набирати якихось певних рис.

Іноді всім здавалось, що він схожий на Петра, іноді на Галину, а часом навіть і на Михайла.

— Чорт його розбере, — казав Петро. — Ніс і підборіддя нібито Сушнівські, голос чисто мій, а очима повертає, як Галька...

Коли минуло перше захоплення, почали радитись про ім'я. Петро хотів його назвати „Нурес“.

— Нурес, це ім'я ребусне буде, — казав він, — саме підходяще для нього...

Всі запротестували. Нарешті назвали Павлом.

Хлопець був товстий і важив, як народився, десять хунтів і Катерина особливо цим пишалась.

— Так ніби це ти породила його, — казав Петро.

Катерина й важила хлопця. Взагалі тепер вона захопила до своїх рук диктатуру й керувала усім...

— Коли б він не був таким здоровим, то ви б

давно його у гроб загнали, — сказав Петро й його за це били.

Він тепер ходив поважно, заклавши до кишені руки — клопоту йому було мало, бо його до дитини не пускали після того, як він одного разу, радісно запевняючи, що у дитини бас, перевернув її догори ногами...

Галина зовсім не вмiла поратись біля дитини. Вона лиш червонiла, нiяково посмiхаючись, коли Катерина вiдтискувала її й починала сама купати Павлика...

— Хто з вас матiр — то невідомо, — сказав Петро і справді Катерина разів зо три на ніч приходила дивитись, як спить Павлик, будила Галю годувати хлопця й читала їй лекції, як це треба робити.

Вона вже разів із десять кликала лікаря, й завжди вела жорстоку війну з Петром, бо той дражнив Галю, смикав дитину, давав усякі ідіотські поради... Взагалі поводив себе неможливо легковажно...

Часто показував, якою качкою була Галина, і як тепер плачучи годує малого.

— Що ти смієшся? — кричала Галя. — От спробував би сам... Боляче це...

Петро боявся одної Катерини й більше ніякої влади над собою не визнавав...

Катерина цілі дні тепер була в них... Вона заздро дивилась на Галю, коли та годувала хлопця. Вона якось інстинктивно почувала, чого кричить мале, чого йому треба...

Часто, коли в хаті нікого не було, брала малого до себе на руки й соромливо тулила до грудей...

Тепер вся її увага зосередилась на дитині.

Петро мав цілковиту рацію говорити тепер:

— Коли у одної дитини дві матері, то батькові треба завіситись.

Він жалівся тепер Михайлові, що йому од дівчат життя немає.

— Тепер у нас в кімнаті є диктатор — це Катерина, — казав він сміючись.

Михайло хмурився. Катерина тепер зовсім забула про нього. Бачив її рідко тепер...

— Ти завжди когось на шию посадиш, — сказав їй одного разу.

— Аби не тебе, — відповіла сердито, — коли б сам та сів би.

— Ти зовсім ні на що зведешся.

— То й байдуже...

Знову стежив за нею тривожно... Питав, сварився із нею, що не жаліє себе... Ще б пак вдень на роботі, потім школа, а вночі цей проклятий Павлик.

— Ще й голодуєш, — казав...

Та вона завжди відповідала:

— Це все дурниця..

Та одного разу сказала, блідо усміхнувшись:

— От, сніг стане останній і вмру...

— Що з тобою?

— Так. Холодно мені...

— Холодно?

— От, уяви собі, революція по всьому світі пройшла і залишився десь шматок, де все по-старому... Ну, звичайно, ми б збройною силою зробили там все... А тепер у побуті нашому революція захопила маленький клаптик, а решта липко й вогко обгортає цей невеличкий, маленький шматок, — не можна ж всього разом зробити.

— Ну що ж, можна й повільно: камінчик до камінчика. Навіщо ж даремно витратити сили на тривогу й на сум.

— Який бо ти: хіба ти завжди робиш так, щоб не витратити даремно сили.

— Завжди...

— Завжди?.. — раптом спитала. — Ти не чув про мою справу з Іваном?

— Ні, не чув, — відповів Михайло. — Не знаю. Я ж тебе цілий тиждень не бачив...

— Я йому дала отвод... Його мали до партії переводити, як подарунок від комсомолу... Я все від Данила узнала... Ще того року було це... Він був головою місцевкому. Данило секретарем, так він у Данила брав половину утримання... Той розписувавсь за все, а він брав половину... Ну, я запитала про це у нього на зборах... А він нічого на це не сказав, чи робив це, чи ні... Одразу ж накинувсь на мене, що я йому мщусь за щось... Другого дня прибіг до Данила. Той, чи злякався чи що, але видав розписку йому, що „одержував гроші й за них розписувавсь“.

— Дипломатично... Ну, а ти?

— Я теж другого дня пішла до Данила. Він крутився... Сказав, що розписку ту п'яним писав... А мені дав нову, де додав до того „розписувавсь“, що з них потім половину Іванові давав...

— Чим це скінчилось?

— Покищо нічим... Івана підтримують, а мені сказали, що це справа копійчана й що Іван гарний робітник... Він на мене в контрольну комісію подав, що я набрехала на нього...

— Ще не ходила в контрольну?

— Ще ні... Викличуть, то піду...

— Треба було б зарані піти, поговорити з ким слід...

— Ні, я не піду... Та все це дурниці...

— Ні, не дурниці, — сказав Михайло. — А даремно тільки робила ти це.. Справді, довести важко це буде... та й навіщо це?

— Як навіщо? — здивувалась Катерина. — Такого типа пустити до партії?

— А як ти непустиш? Які в тебе мотиви? Лиш суб'єктивні переконання?.. це ж не доказ...

— А з Марійкою... теж не доказ?.. А п'янки? Вчора в комуні пиячили... Данило зайшов. Так Іван наказав йому вийти... сталась бійка, побили Данилову гармонію...

— Звідки ти знаєш все це?.. Можна справді подумати, що ти за Іваном нарочито стежиш...

Катерина на це нічого не відповіла Михайлові. Одвернулась і раптом заплакала...

Це збентежило його: він ніколи не бачив, як вона плаче, навіть уявити цього собі не міг... Не знав, що говорити, розгублено бурмотів:

— Ти зовсім хвора, Катерино... Зовсім хвора... Що це з тобою... скажи? Невже справа з Іваном так схвилювала тебе... Тобі відпочити треба... Тоді все буде гаразд...

Катерина заспокоїлась... Хотіла йти, та потім, передумавши, глянула в очі йому:

— Ні... Я не хвора... і Іван тут не при чому! Тут інша причина... Ти знаєш... Я—вагітна...

— Ти жартуєш? — сказав він розгублено.

— Ні, правду кажу... Що ти так здивувався? Хіба не чекав?

Мовчав. Потім сказав:

— Давай поговоримо докладно... Ти не нервуйся... Тут треба усе зміркувати...

— Я не нервуюсь, — сказала. Потім нахилилась до нього, спитала тихо:— Ти радий?

Всміхнувся ніяково, а вона питала:

— Скажи, ну скажи!

Він мусів відповісти їй.

— Я... радий...

Сказав і враз засміявся, схопив її за руку, став заклопотано дивитись в очі їй. Усміхнулась:

— Ну, радіти, власне, ще нічого... Дитини все одно не буде.

— Як не буде дитини? — скрикнув він. — Що це ти дурниці говориш?

— Які ж то дурниці... Це ж роблять усі, — відповіла вона нервово.

— Ти жартуєш? — спитав він обережно.

— Ні, правду кажу, — відповіла вона.

Тоді він сказав:

— Це ж небезпечно.

Гостро глянула на нього:

— А що ж ти порадиш?

— Про це треба було раніш думати, — розгубився він.

— А тепер що? — спитала знов.

Він мовчки дивився на неї, а вона чекала відповіді. Ждала, що може він скаже, що це неможливо, що цього робити не треба. Що він не хоче цього. Не хоче.

Але Михайло сказав:

— Не треба... Ще більше будеш киснути. Ні, краще, коли вже так трапилось, то хай буде. Сказати правду... Мені байдуже, як хочеш... Але це небезпечно — аборт той, та й недобре якось... Хворіти будеш. Хіба це врешті таке велике лихо? — спитав він.

— Так, це невелике лихо, — іронічно відповіла вона. — Ну будь же щирим. Порадь мені, що зробити. Ех! Тобі ніяково просто... Тепер ніяково... Бо ти ще не звик до мене. Що так дивишся? Ну? Ти хочеш дитини?

Він невизначено хитнув головою.

— Говори тільки правду, — сказала вона. — Я хочу тепер до кінця добалакатись. Ти ж не хочеш дитини?

— Я не казав цього, — став заперечувати він, але потім, набравшись сили, додав: — Як правду

казати, то мені байдуже... Але цей аборт... небезпечно це, недобре якомсь.

— Чого недобре? — спитала вона. — Наші ж закони це дозволяють...

— Ти сама доросла й краще знаєш, чого хочеш... Я від батьківства не відмовлюсь. — ухилився Михайло од відповіді.

— Мені не потрібне твоє батьківство, — скрикнула вона.

Він спитав:

— Так будеш робити? Я не хочу тебе ні в той, ні в інший штовхати бік, але знай, що я проти цього... Принципово проти, хоча всякі обставини бувають. Ти твердо вирішила?

— Твердо, — сказала й чекала все, що він скаже щось, знайде якомсь слово, скаже, скаже: неодмінно. Але він мовчав.

— Роби, але я б, коли не хотіла, я б нічого не сказав, а...

— А з радістю переніс це нещастя?

— Ні. Не роби тепер... Знайду гарного лікаря і щоб я про все знав, а коли гроші...

Глянула мовчки. Пішла. Наздогнав її, став говорити:

— Слухай, Катерино... це ж треба з'ясувати.

— Дитини не буде, — сказала вона жорстко. — Та й навіщо тобі знати про це... Ти ж сам сказав, що моя справа... Навіщо тобі це?

— Треба буде зробити дещо...

— Не буде, — сказала вона й знов зупинилася, чекаючи, що він скаже їй щось... одне невеличке слово... Лиш одне!

Але він мовчав.

Тоді вона сказала:

— Чого мовчиш?

Він позіхнув:

— Роби, але знай, що я на цьому не на-

стоюю... Одне прошу лиш... Роби в гарного лікаря.. А коли гроші...

— Іди геть від мене, — скрикнула вона й виврвала руку...

Побігла від нього.

— Любий, не можу, — шепотіла тихо, йдучи вулицею.

Здавалось, що він наздогнав її й просить, а вона посміхається: „Ти справді гадав, що зроблю? Дурний“.

Довго чекав Михайло, чи не повернеться вона, а вона йдучи оглядалась, чи не наздожене він. Але він не наздоганяв її — вона не повернулась.

XII.

Вдома застала Ніну.

— Ну, як живеш? — спитала байдуже...

— Добре, — сказала та й стала хвалитись...

Дмитро зовсім став молодчагою.

Він тепер поставив собі за мету заробляти не менш як сто карбованців на місяць і таки досяг свого...

Він зрозумів, що тепер треба бути солідним. Став твердою ногою на посаді і мріяв незабаром посісти вигідне місце, а покищо вона щомісяця бере в нього тридцять карбованців і ховає в найдальший куток: це на курорт... Купили гарну обстанову, а Дмитро спромігся влаштувати в себе телефона. Їй немає на що скаржитись.

— Живем на відповідальну ногу, — похвалилась вона.

Потім додала, що одне трохи турбує її, це те, що вона мусіла вийти з комсомолу...

— Всі трохи нарікають на мене, — поскаржилась вона. — Але що ж робити?

— Зате Дмитро у мене активіст, — закінчила вона.

Катерина їй нічого на це не сказала.

Та посиділа трохи й побачивши, що Катерина сьогодні небалакуча, стала прощатись.

Провівши її, Катерина пішла до Галини узнати, як почуває себе Павлик; вчора трохи застудився й вона побоювалась за нього...

— А в тебе, Катерино, немає монети? — спитав Петро, коли вона, покулавши Павлика, зібралась іти.

— А що, без грошей сидите?

— Та сидимо... От дамо Павликові чистеньку ганчірку ссати, щоб не кричав, а самим то й нічого...

— А скільки вам?

— Та хоч карбованця.

— Можу й три.

— О? а де ж у тебе?

— Одержала вчора...

— Скільки ми вже винні тобі?

— Не знаю.

— П'ятнадцять чи що?

— Може й п'ятнадцять...

Ранком сказала Галині:

— Повернуся через три дні, чотири.

— Де ти будеш? — спитала Галя.

— Піду до тітки.

Ідучи вулицею, думала: „три Галині, десять стане“.

Було неприємно й соромно, але йшла, твердо ступаючи по брукові.

Сонце, розкидавши хмари, весело стрибало по калюжах, було тепло й горобці цвірінькали жваво.

— Гарно, — подумала. Коли проходила повз Михайлову хату — тихіше йшла, але Михайла не

видно було. Може була надія, що зустрине його й він скаже щось... скаже? Може...

Та коли вже пройшла мимо, смикнула себе: Що там! Прямо та прямо! А сонце сміялося по калюжах і горобці цвірінькали жваво ..

Пізно увечері того ж дня забіг Михайло. Спитав стурбовано й тривожно:

— Де Катерина?

— Пішла до тітки.

— Щось не те..

Взяв адресу, а на ранок знов прибіг.

— Де ж Катерина?

— А що таке?

— Та нема її там, — казали, що й не приходила зовсім.

Так минув день і другий. На третій день повернулася Катерина.

— Де пропадала? — спитала Галя.

— У тітки. Я ж казала.

— Чудно. А Михайло ходив туди. Там сказали, що тебе не було.

— Він шукав? — помовчала. — Я казала, щоб нікого не пускали до мене.

Увійшов Михайло:

— От нарешті спіймав вас.

— Погано ловили.

Сказала йому в своїй кімнаті:

— Спізнився ти.

Розказала, що невдала була операція.

— І нащо робила ти?

Глянула, спитала:

— Не знаєш? Ну то й пояснювати не хочу.. — потім сказала лагідно: — Іди, Миша. Я хочу побути сама.

Умовились, якщо все буде гаразд, то побачаться завтра.

А вечір весняний швидко падав.

На завтра Катерина не прийшла. Пішов у читальню та повернувся. Почував щось непевне. На дзвоник відчинила Галя.

— Що з Катею?

Та нічого не сказала...

— Що з Катериною? — крикнув.

— Погано.

Як увійшов, ворухнула пальцями:

— Гадала, що не прийдеш. Сідай.

— Навіщо зробила ти це? — спитав тихо...

— О, знову своєї, — хотіла розсміятись вона.

— Скажи...

— Не хотіла дитини.

— Ти не зрозуміла... Чому ти не пішла до гарного лікаря?

— А, от про що ти турбуєшся... Як це схоже на тебе... Іди.

— Не сердься.

— Іди, кажу. Завтра прийдеш...

Прийшов лікар. Подивився.

— Погано. Надії зовсім мало... Зайду ще пізніше... — а Катерині сказав: — Ми вас швидко полагодимо.

Головою мотнула:

— Ні.

Вечір темним оком дивився знадвору. Катерина знала, що вмирає, ловила Михайлову руку й шепотіла:

— Не хочу я, ой, не хочу...

Нахилився Михайло, питав:

— Чого ти не хочеш?

Як від сну прокидалася і казала своє:

— Так. Нічого. Поклади свою руку. Холодна вона... Гарно піти зараз степом. Вітер там, а пам'ятаєш, як торік ходили, як золото спало з дерев і яка я була дужа тоді.

— Нічого, нічого, будеш скоро героєм. Підемо в степ знову, — казав він їй.

— А будеш любити, як я схочу?

— Буду... Лише скажи, як...

— Ну, — безсило рукою махнула.

— Ну, що ж...

— Ну, що ж, коли ми інакше любити не можемо ще. Галю, ти не будеш проституткою? А ти, Петре, не зробиш її такою?

— Що? — спитав той.

— Так. Михайле, ти знаєш, чому я зробила це? Аж до останнього, коли вже сиділа в лікарні, все думала, що цього не буде, а потім рішила з тобою порвати, а дитина б зв'язувала... Я сама у всьому винна. Зламало таки.

— Все буде гаразд, — знов сказав їй Михайло...

— Ну-ну, не дури. Я й сама знаю, — знайшла сили ще жартувати: — Не цілуй нікого так міцно, ніколи: губи боліли.. Миша, вчись чути те, про що не кажуть, про що мовчать.

Лежала вона така біла, струнка, а очі темні.

— Михайле, скажи щось гарне.

Що скаже він? Що вже осінь голубим небом задивилася у снігову воду? А вона сказала. Очі світилися тьмяним блиском.

— ...Надворі весна. Я скоро встану вже, і ми підем з тобою у степ... по волошки. Як море він розкинувся... степ... мабуть маки цвітуть? Що ти кажеш?

А Михайло казав про весну, про блакить, про весну, що прийшла після зими, про степ. Вона слухала й вірила така бліда, струнка, а очі темні.

Через дві години почала задихатися. Заспокоював.

Подивилась з докором:

— Не бачиш хіба, що конаю?

Почала в неприємності марити, казала, що скоро вся земля покриється квітами і буде так гарно, так соняшно і всі люди, як квіти. Потім знову дивилася ясно. Турбувалася про Марійку.

— Не було її? Де ж вона тепер!

Потім знову почала бурмотіти блудними словами. Говорила, що скоро встане.

А ранком її не стало.

XIII.

Ховали другого дня...

Як несли, то здавалось, що люди кудись поспішають. Михайло йшов осторонь, як чужий.

Як чужий, стояв закам'янівши, аж поки не виріс горбок на тому місці, де поховали її...

— Ходімо, — торкнув його за руку Петро.

— Ні, я поки залишусь, — відповів Михайло. — Чого я піду?

Коли залишився сам і оглянувся навколо, то одна божевільна думка, як блискавка, вразила його...

Раптом виникла певність, що коли зараз він піде в степ, туди, де ходили вони — то неодмінно зустрине її там... знав, що тільки не поховав її, але не міг, не міг стримати себе...

Радісно, ніби справді йшов на побачення із нею, вибіг за браму кладовища.

Побіг вулицею, сміявся сам до себе... і раптом зупинився знов, вражений новою думкою.

„Невже я божеволю?“ — спитав сам себе, та потім ця страшна переконаність, що він побачить її, знов охопила його.

Шепотів, прискорюючи ходу:

„От, я знов із тобою!“

Пройшов повз комуна, та потім вирішив за-

йти, подумавши, що ще встигне забігти на хвилину. Завжди о дванадцятій зустрічались вони, а було ще одинадцять...

Зайшов спокійний, майже веселий. Андрій здивовано подивився на нього.

— Де Данило? — спитав Михайло, так, аби спитати щось...

— Не знаю, — відповів той, все ще здивовано дивлячись на Михайла.

А той все усміхався.

— Ну, до побачення — мабуть, їду, — сказав; саме в цю хвилину вирішив, що поїде... Куди, ще не знав...

Настрій той радісний раптом упав і знов стало моторошно й страшно.

Не попрощавшись, нахмурився й вийшов.

Та коли вийшов на світ, знов та божевільна певність охопила його... Хотілось усміхнутися хмарам, сказати, крикнути:

„А здоров, Катерино!“

І така радість знов упала на нього, що засміявся. Вийшов за ворота, пройшов вулицю й опинився на цвинтарі.

„Чого я тут?“ — запитав сам себе, та ноги вперто йшли знайомою стежкою, а очі серед землі шукали ще свіжу могилку.

Там під цим горбком мало бути — воно.

„Чого вони так жаліли її?“ — згадав похорон, — „і зовсім неправда все це“, — запевняв він когось...

Дивився на темний горбок, силкувався пригадати; щось значить цей горбок, для чого він, звідки узявся він...

„Катю, Катю“, — покликав тихо.

Сів біля могили, зірвав якусь червоненьку квітку й обережно заховав... З годину посидів там мовчки, потім уставши побрів до Петра.

— Тут од Катерини два зшитки лишилось. Дати тобі?—спитала Галя.

Мовчки заховав до кишені зшитки й знов пішов бродити знайомими вулицями..

Вдома вже, розпаливши грубку, узяв один із зшитків, розгорнув.

XIV.

На першій сторінці було:

ГАРМОНІЯ І СВИНУШНИК

(Повість)

Літери, написані твердою, чіткою рукою, стрибали на білому полі, зливались ув одну нерозбірливу смужку...

Закрив зшиток і прислухався.

Навколо все було тихо. Підійшов до вікна й розчинив його, та знадвору жодного звуку не прилетіло.

Лиш нічний весняний метелик, летівши на світ, зопалу вдарився об скло; затріпотів крильцями й упав на підвіконня.

Обережно, щоб не пошкодити йому тендітні, як шовкові крильця, підняв його й посадовив собі на долоню...

— Ну, лети,—сказав йому Михайло, але метелик летіти не міг...

Цей метелик чомусь нагадував йому Катерину.

— Попалив мабуть крила,—подумав...

Узяв знову зшиток і, примушуючи себе бути спокійним, почав читати:

„Я опустила перо своє в кров, любов'ю й зневажністю на папір дихнула я...

Любов і ненависть — вони такі схожі між собою — ці діти однієї матері — боротьби...

Я люблю людину, коли стоїть вона просто, бентежна й неспокійна.

Я люблю людину, коли вона має мужність сказати:

— Що з того, що тут стіна... Я мушу пройти через неї. Я мушу вперед іти!

... І проходить, або вмирає...

Але я ненавиджу тебе, людино, за те, що ти часто ходиш в усі боки й питаєш:

— Скажіть, будь ласка, а так думати не заборонено? А так вклонятися можна?

Я не люблю людину, коли вона прислухається своїм волохатим вухом до бурчання обвислого шлунку свого й запевняє, що це найкраща музика... Питає:

— Скажіть, чи чули ви щось подібне?

І інші хитають головами, своїми порожніми головами й співають:

— О, ні, товаришу, ми ніколи нічого схожого на це не чули... У вас такий музичний шлунок...

Та хіба вгадаєш, де кінчається любов і починається ненависть?

Я гукаю на всіх.

— Розбийте цей проклятий, старий світ... Болото засмоктує нас. Вище голову, бо вже дніе...

Тобі, жінко, й тобі, чоловіче, співаю я нині... Всім, хто задихається в багні. Всім, хто любить сонце. Всім, хто вміє прагнути смерті.

Всім співаю я нині: і тим, що впали та бачать своє падіння, і тим, хто міцно стоїть на ногах.

Я кажу:

Хай п'ятьма губить перші проліски, хай тумани покрили зелень, хай не всі ще уздріли сонце...

Допоможіть же тим, хто заслаб в дорозі. Зрячі, допоможіть сліпим!

Ніч темна. Вітер суворий і хвилі, як пси скажені, налітають на наш корабель.

Хай я кажу вам:

— Добре зробили ви, що кинули берег той спокійний і тихий. Теплий і затишний.

Хай руки ваші поїла іржа солоня, хай вітер очі сліпить! Ви ж прагнете!

Громадьте, аж поки не порепаються вузлуваті м'язи ваші.

Дивіться, поки очі ваші можуть ще бачити. Краще в останню мить побачити сонце — ніж ніколи про нього не думати“...

Михайло перегорнув декілька сторінок.

„Раз восени починала боязко й непевно розцвітати акація, але не судилося їй розпуститись. Вдарили приморозки й може лиш я одна, що помітила той боязкий цвіт — відчула, що вчора завітала в гостину невчасна весна“.

Став читаючи перегортати далі.

Розгортав обережно, так ніби боявся пом'яти листки. Далі недокінчена повість переходила на щоденник.

Щоденник починався віршем:

„... Ми краплини в морі світового руху,
Ми загинемо—зорі не згаснуть.
Дай свою кріпку, товаришу, руку —
Ми безсмертні в рухах всесвітнього гасла...
Ми йдемо — і важка дорога,
Хай не встоять перші колони...
А над нами небо червоне,
А над нами зорі.

.....
Петро перебрався до Галі... Думають щось робити. Може вони краще роблять, ніж я?
.....

Певно тому, що немає ритму єдиного між людьми—немає іноді ладу в самій собі.

Боротьба. От що живить людину. Поки можна боротись — є рух. Поки є рух — нічого не страшно.

Через те так і не хочу я того, Михайле!

Любов швидко мерхне, застоюється, загниває. Увечері він знову приходив...

Хочу любити я так, щоб світ став огненим. Тепер всі люблять не кров'ю, а мозком. А Петро й Галина? Іноді я просто вмираю од сміху, як дивлюся на них; вони мені нагадують двох котенят. Але котеня виростає й стає котом.

Марійка знайшлась. Видимо, щодо Івана, то я не помилялась. Надворі ніч. Здається, другу ніч вже не сплю. Все Марійка турбує. Треба ж її десь влаштувати. Голод у місті страшний.

Михайло все сердиться, все втручається в мої справи: то я дуже багато роблю, то в порваних черевиках ходжу на завод і через це чомусь неминуче захворію...

Погано те, що і я за ним слідкую. Я знаю, що він теж голодує, і мені боляче за нього, але не так, як за чужу людину. Це, мабуть, тому, що всі люди чужі ще один одному, а так хочеться тепла.

Як багато у нас таких, що гадають, нібито все досягнуто. Як багато обмежених і задоволених цілком.

Балачки, балачки. Іван казав, що комсомолка, яка „береже свою невинність“ (яке слово паскудне) — міщанка. Яка хоче мати дитину — теж.

А Михайло каже: „Читай Леніна“.

Читаю — і тому, що читаю, тому, що слухаю,

тому, що люблю його — тому й хочеться іноді голову об стіну розбити.

.....
Так багато думок, а зловити важко.

Вчора запитала Михайла: чи пішов би він за мною на край світа. Відповів: коли б дали потрібну для цього відпустку, то може й пішов би. Я, врешті, дуже рада, що у нього є щось інше, крім мене.

.....
Сталося те, що мусіло статися. Мені було лише неприємно... Більше цього не буде.

.....
Знов нападає на мене Михайло за „песимізм“. І як він не розуміє, що той, кому байдуже, кому не болить, лише той може бути спокійним... Ох, як ненавиджу я цей оптимізм казенний. Тих, що робітників пастушками роблять, і так на зневірених та на „песимістів“ гримають. А самі не вірять, а самі брешуть, а в самих не болить, бо все це чуже їм і нерідне.

.....
Знов він не розуміє мене, каже, що в мене надто велика любов далекого й немає любови до ближнього. Я просто задихаюся. Хіба може істота, яку труять хлором, почувати себе спокійною?

Марійка живе в мене. Данило—дурень,—вона хороша дівчина.

.....
Так весело дивитися, як у степу перші проліски глянули і дерева вже розпускаються. Я не люблю акації, вона зеленіє, коли весна проходить.

У Гальки народився син. Я страшенно рада. Я хочу, хочу, але цього навіть в щоденникові написати сором.

І любов є, щоб любити, і сили є, а життя примушує любити сіро... Хоч круть-верть, хоч верть-круть, а в наші часи треба любити, як личить, з усіма подробицями, бо не мала ж я й розумію все... Так іноді хочеться кричати від болю.

.....
Стіна. Хіба можна спокійною бути, коли знаєш, що обійти не можна цю стіну, а зруйнувати — ще не зруйнуєш. Так часто уявляється мені наша любов.

Михайло радить підкопуватися — загинеш ти, пройдуть інші, прокопають далі, заб'ють динаміт і зірвуть.

Зірвуть цю сім'ю, цей побут проклятий...

Знаю я, що буде так. Але ж хочеться, хочеться глянути туди за стінку, Михайле, та тут темно... Так дивує мене іноді твій спокій. Невже тобі байдуже?

.....
Порожньо. Ходжу в степ і відпочиваю там.

.....
Здається, що повинен от-от десь загустити бубон і в єдиному такті повинні злитися люди, земля і небо.

.....
Я шматок життя, а життя не хоче, щоб я злилася з ним. Закрутилася я з особистим життям.

Знов ходила у степ з Михайлом, повернулася пізно вночі. Михайло тримається тихо, а я напружено чогось чекаю.

.....
Коло дитини доводиться ходити й мені, бо Галина не вміє. Михайло сердиться, мені здається, тому, що я йому мало часу віддаю через це.

.....
Зараз можу спокійно писати. Як вихор вдарив у груди й ніжність розлилася по всьому

тілі. Чудне почуття: ніби я за щось була йому вдячна.

З Іваном вийшла дурниця.

Данило перелякався й відмовивсь від своїх слів, а без нього я нічого довести, звичайно, не могла...

Наслідком його вчора прийняли... Соломонове рішення: отвод мій безпідставний, але... мою справу (про наклеп) — припинити.

Михайло каже, що це правильно зроблено, бо нам потрібні робочі руки...

... Ех...

З Михайлом балакала. Я нарочито сказала, що не хочу мати. Він, здається, зрадів. Він боявся, боявся, боявся...

Як я можу мати від нього дитину? Коли б він про гроші на аборт мовчав.

Здається, кінець...“

Михайло скінчив читати. Перегорнув ще раз сторінки. Потім запалив у грубі. Ярким полум'ям спалахнули дрова.

Думав про щось хвилину, і раптом кинув зшитки у вогонь. Лизнуло червоним язиком, листки здригнули, ніби їм було боляче, почорніли й разом зайнялися.

А він понуро дивився й здавалося, що з цими листками відходить з життя щось рідне. Відходить спокій, з яким він жив двадцять чотири роки.

По старій звичці контролював свої думки. Чудно стало. Не впізнав себе... Коли очутився, то відчув, що тепер не буде йому спокою, що тепер і в ньому кожний рух, кожний біль, кожний гострий кут в життю озиватися буде болем. Почув, що ніби весь світ він прийняв в серце

своє і не зможе тепер байдуже ховатися від нього.

У хаті було темно й відблиск грав на стелі й на стінах.

Ще раз забився вогонь, хотів стрибнути з одчинених дверець, але вмер: то він, почитавши Катеринині слова, хотів вирватися з своєї в'язниці...

Сильним тягом розривало останні шматки паперу, і нарешті від Катерини Ласко нічого не залишилося...

XV.

Галя саме білизну полоскала, коли він знову прийшов до неї.

Посидів. Глянув на двері, що були до Катерининої кімнати, і знов відчув себе самотнім.

Знов стало страшно, схотілось завити, по підлозі полізти з криком...

„Як Галя може білизну полоскати?“ — подумав.

Сидів тихо, боявсь поворухнутись, а нудьга, як біль в зубі, охопила все тіло...

— Поїзд в тридцять на дванадцятую, — сказав.

Галя головою мотнула, ніби вже знала, що він збирається їхати.

Почала колисати Павлика:

— А—а—а.

Позіхнула:

— Скоро їдеш?

— В тридцять на дванадцятую, — повторив...

Знов головою мотнула.

Михайло підвівся.

— Прощай.

Ще раз обдивився кімнату, глянув на двері Катерининої кімнати.

— Можна туди?

Сидів там, аж поки не постукала Галя:

— Михайле, час вже до поїзда...

Став прощатися, довго тримав руку, всміхався якось криво, спитав:

— Пам'ятаєш? Ах, ти, Галю моя, комсомолочко.

Хотів ще додати щось та рукою махнув...

Пішов.

Надворі було темно й вогко.

На воротах здибав Петра.

— Прощай, я їду, — сказав Михайло.

— Зовсім?

— Не знаю. Проводь, — попросив Михайло.

Йшли мовчки. Пройшли два квартали. Розмова не в'язалася. Тоді Петро почав прощатися.

— Ну, повертайся, — згодивсь Михайло.

Розійшлися. Михайло просто, а Петро повернув за ріг, додому.

Туман. Десь блимає зеленою зіркою трамвай. Над заводами ліворуч догорає сяйво. Було вогко й темно. Перехожі лаялись, потрапляючи в болото ногою. З неба сіяв дрібний, нудний дощик. Лише струмки дзвеніли так, ніби прийшла весна.

Михайло поспішав на поїзд. Враз якась темна постать виринула з імлі.

— Підемо?..

Вдарило в голову. Подивився, скрикнув здивовано:

— Марійка!

Відскочила та:

— Я... я не впізнала.

За руку взяв, казав радісно:

— Ходім, ходім зі мною, — і потягнув з собою.

— Не хочу... Не піду з тобою!

— Та не бійся, не те...

Ишла покірливо. Привів на вокзал. Став до каси й міцно за руку тримав, ніби боявся: втече.

Вийшли на перон. Чекати довго не довелося. Сіли.

Марійка забилася в найдальший куток, вдарив другий дзвінок, поліз вбік вокзал.

Ось стоїть дівчина і комусь рукою махає: прощайте, прощайте.

Михайло вискакує до присінку вагону й кричить:

— До побачення!

Та здивовано дивиться, але Михайло вже йде в вагон і сідає поруч Марійки.

Порожньо. Майже нікого немає, і верхньої полиці підіймати не треба...

Закурює. Тягне в себе синій дим і дивиться спокійно на вогні міста, де було так багато гарного. Дивиться на Марійку і чує, як вона плаче.

Поїзд летить. То вище, то нижче дріт. Перша станція, друга, третя. Встала Марійка й пішла вмитися: фарбу стерла, подумала: „чи надовго ж“.

— Ляж краще, тобі так незручно.

Слухняно, ніби боязко, простягнула ноги. Вкрив пальтом. Сів коло неї, а вона притулилася мовчки. Проходив кондуктор, подумав: „закохані“. Тихо розмову вели...

Коли Петро повернувся додому, Галина лежала, головою в подушку ховаючись. Він стомлено скинув пальто, стомлено сів коло неї.

— Чого ти, Галю?

— Тоскно... Приходив Михайло. Чекав на тебе...

— Знаю... Зустрів дорогою.

Сиділи мовчки. Надворі вітер шугав і гудів під стінками.

— От тепер ми з тобою зовсім самі: й Михайло покинув нас, — сказала Галя.

— Нічого, якось буде.

Закричала дитина. Галя скочила, почала гойдати. Петро ходив з кутка в куток, щось думав. Раптом повернувся до Галі.

— А ти знаєш, Галю, у нас якось справді не те...

— Гармонія, — насмішкувато шепнула Галя з темного кутка.

— Якось самотньо стало.

Галя кинулася до нього й заридала на плечі. Він пригорнув її й тихо гладив. Гладив і не казав нічого...

XIV.

Коли на село через тиждень прийшла сумна вістка, то мати (жінка, що породила Катерину) заплакала, а потім, згадавши, що час годувати свині, пішла виносити помії, шморгаючи носом...

Батько мовчки сидів і довго в той день не лягав спати, а комсомол зробив вечір спогадів: це ті, що з нею на фронті були...

.....
Дмитро з Ніною згадували часто. Згадували, казали:

Ніна:

— Гарна була дівчина, трохи з фантазіями, але...

Дмитро:

— Розумна дуже... Микраще робимо. Так, Ніно?

Ніна замахнулася рукою...

Андрій:

— Таки та Катерина гуляща баба була... Хе-хе! Й вона согрішила, значить. А яка строга була на вигляд... і не підходить.

Іван же додав:

— А Михайло не дурень був...

Петро мовчки ходив на посаду, а Галина вночі вдивлялася в чорний морок і шукала відповіді...

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Правління: Харків, вул. К. Лібкнехта, 31.

ПО ВСІХ ФІЛІЯХ ТА КНИГАРНЯХ ДЕРЖВИДАВУ

Є ТАКА ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА:

П Р О З А.

- Бабенко, Г. — Люди з червоної скелі. 101 стор., ц. 65 к.
Борисов, М. — Vive la Commune! Повість з епохи 1871 р.
79 стор., ц. 55 коп.
Гордієнко, Д. — Поламані люди. 262 стор., ц. 1 крб. 20 к.
Григурук, Є. — Твори. 138 стор., ц. 1 крб.
Досвітній, О. — Алай. Вид. 2. 117 стор., ц. 1 крб.
Досвітній, О. — Гюлле. Вид. 2. 120 стор., ц. 1 крб.
Досвітній, О. — Нас було троє. 281 стор., ц. 1 крб. 65 к.
Епik, Г. — Облога. 406 стор., ц. 1 крб. 80 коп.
Ле, І. — Роман Міжгір'я. 293 стор., ц. 2 крб. 20 коп.
Ле, І. — Юхим Кудря. Вид. 2. 241 стор., ц. 1 крб.
Любченко, А. — Буремна путь. Вид. 3. 159 стор., ц. 80 к.
Орлівна, Г. — Емігранти. 133 стор., ц. 1 крб.
Панч, П. Мишачі нори. Вид. 2. 188 стор., ц. 1 крб. 15 к.
Свекла, О. — Останній етап. 194 стор., ц. 1 крб.
Сенченко, І. — Дубові гряди. 210 стор., ц. 1 крб. 50 коп.
Шкурупій, Г. — Для друзів, поетів сучасної вічності.
172 стор., ц. 2 крб. 20 коп.

П О Е З І Я.

- Ведміцький, О. — Покуси. 90 стор., ц. 90 коп.
Косяченко, Г. — Шторм. 93 стор., ц. 1 крб. 10 коп.
Кулик, І. — Чорна епопея. 78 стор., ц. 1 крб. 20 коп.
Масенко, Т. — Південне море. 70 стор., ц. 1 крб.
Рильський М. — Гомін і відгомін. 79 стор., ц. 1 крб.
Сосюра, В. — Поезії, т. І. 218 стор., ц. 2 крб.
Терещенко, М. — Республіка. 62 стор., ц. 90 коп.

ГУМОРИСТИЧНА ЛІТЕРАТУРА.

- Гак, А.** — Комерційний секрет. 34 стор., ц. 20 коп.
Гедзь, Ю. — Принципіально. 227 стор., ц. 1 крб. 30 коп.
Нечай, П. — Зачароване коло. 159 стор., ц. 50 коп.
Чечвянський, В. — Між іншим. 120 стор., ц. 60 коп.

П'ЄСИ.

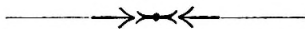
- Арський, П.** — Штурм неба. 139 стор., ц. 40 коп.
Бедзик, Д. — Культурна сила. 27 стор., ц. 15 коп.
Минко, В. — Герої буднів. 47 стор., ц. 20 коп.
Ясний, О. — Секретар Пухтресту. 89 стор., ц. 45 коп.

Поштові відділи Держвидаву надсилають накладною платою кожну книжку як власного, так і всіх видавництв СРСР.

Пересилка й пакування на всі замовлення коштом **Держвидаву**, коли замовлення більше ніж на 1 крб. і наперед оплачується готівкою.

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАТИ НА ТАКІ АДРЕСИ:

ХАРКІВ, вул. 1 Травня, № 17. Поштовий відділ ДВУ.
КИЇВ, вул. К. Маркса, № 2. Поштовий відділ ДВУ.
ОДЕСА, вул. Лясяля, № 33 (Пасаж). Пошт. відділ ДВУ.
ДНІПРОПЕТРОВСЬК, пр. К. Маркса, № 49. Пошт. від. ДВУ.

КОМЕРЦІЙНЕ УПРАВЛІННЯ ДВУ.

Харків, вул. К. Лібкнехта, № 31.

Філії та книгарні по всіх округових та значніших містах України.

Ціна 80 коп. (Р)

29-6874

29-6874

507